Сулайман Рысбаев, Абиба Юнусалиева,
Сахиба Тойчубаева

ЭНЕ ТИЛИ

ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДИН
3-КЛАССТАРЫ ҮЧҮН ОКУУ КИТЕБИ

6-басылышы

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги бекиткен

ТАШКЕНТ
«O‘ZBEKISTON»
2019

http://eduportal.uz

УЎК 821.512.154 (075)+372.881.1
КБК 81.2 Кир-8
Р 94

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен басылды.

Р е ц е н з и я л а г а н д а р:

М. Темирова — Андижан мамлекеттик университетинин доценти, ф.и. доктору.

О. Калымбетова — Ташкент облусу, Бөкө районундагы 35-орто мектептин башталгыч класс мугалими.

Шарттуу белгилер:

— суроолор жана тапшырмалар

— үйгө тапшырма

— сабак аяктады

Р 94 **Эне тили :** Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 3-классы үчүн окуу китеби /С. Рысбаев, А. Юнусалиева, С. Тойчубаева. 6-басылышы. — Т.: «O‘zbekiston», 2019. — 144 б.

УЎК 821.512.154 (075)+372.881.1
КБК 81.2 Кир-8

O‘quv nashri

Sulayman Risbayev, Abiba Yunusaliyeva, Sahiba Toychubayeva

ONA TILI

(*Qirg‘iz tilida*)

Oltinchi nashri

Ta’lim qirg‘iz tilida olib boriladigan umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 3-sinf o‘quvchilari uchun darslik

Original-maket «O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida tayyorlangan, 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Редактору *Р. Жуманазарова*. Техникалык редактору *Б. Каримов*.
Көркөм редактору *И. Юлдашев*. Сүрөтчүсү *А. Фозилов*.
Компьютерде даярдаган *Б. Душанова*

Басма лицензиясы AI № 158.14.08.09. 2019-жылы 0000да басууга уруксат этилди.
Форматы $70\times90^{1}/_{16}$. Арип түрү «FK Helvetica». Офсеттик басма ыкмасында басылды.
Шарттуу басма табагы 10,53. Учёттук басма табагы 5,89. Нускасы . Келишим № .

Өзбекстан Басма сөз жана кабар агенттигинин «O‘qituvchi» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү. Ташкент шаары, Юнусабад, Янги шахар көчөсү, 1.

ISBN 978-9943-01-287-5

© С. Рысбаев жана б. 2008—2019
© «O‘ZBEKISTON» БПЧУ 2008—2019

http://eduportal.uz

ГҮЛДӨЙ БЕР, ЭГЕМЕНДҮҮ ӨЗБЕКСТАН!

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК МАЙРАМЫ

1991-жылдын 31-августу — элибиздин тарыхындагы улуу күн. Ушул күнү республикабыз эркин мамлекет деп жарыяланды. Ошол күндөн тартып, ар жылы 1-сентябрда элибиз Өзбекстан Республикасынын эгемендүүлүк күнүн майрамдашат. Бул күнү инсандардын жүзүнөн кубанычтын, Мекенге болгон сүйүүнүн чексиз экендиги көрүнүп турат.

Өзбекстан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёев мекендештерибизди эгемендүүлүк майрамы менен кызуу куттуктайт.

Эгемендүүлүк тынчтыкты, бейпил турмушту жана атуулдардын укуктарын коргойт. Эгемендүүлүгүбүздү кадырлай билели!

http://eduportal.uz

I ЧЕЙРЕК

КИЧИНЕКЕЙ ДОСТОР!

Мына, биз кайрадан жолугуштук. Кандай гана кубанычтуу!

Эми силер эне тилиңерде билимдүү, сабаттуу болуу жолуна туруктуу түштүңөр.

Бул чейректе төмөнкүлөрдү үйрөнөбүз жана билимибизди тереңдетебиз:

* 2-класста өтүлгөндөрдү улантабыз;
* уңгулаш сөздөр жөнүндө тереңирээк билим алабыз;
* сөз түркүмдөрү деген эмне, кыргыз тилинде кандай сөз түркүмдөр бар? — деген суроолорду чечмелейбиз;
* кыргыз тилинин жөндөмөлөрүн үйрөнүүгө киришебиз.

Билим алуу жолун туруктуу улантaлы!

http://eduportal.uz

Жаңы окуу жылыңар менен жаш достор!

«Качан кыргыз эли жер үстүндө жашап турганда, кыргыз тили да жашай берет».

Ч. Айтматов

2-класста өтүлгөндөрдү эске түшүрүү

1-көнүгүү. Сүрөттөгүлөрдү карагыла.

1. Сүрөткө карата аңгеме түзгүлө.
2. Түзгөн аңгемеңерге тема тандагыла.

http://eduportal.uz

2-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен кайра айтып бергиле.

БИЛИМ КҮНҮ

Биздин республикабызда 2-сентябрь билим күнү деп жарыяланган. Бул күнү мектептерде жана жогорку окуу жайларында сабак башталат. Элибизде «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген макал бекеринен айтылган эмес. Билимдүү болуш үчүн талыкпай окуп, көп эмгек кылуу керек.

3-көнүгүү. Өзүңөр бир нече сөз таап жазгыла. Анда канча тыбыш жана тамга катышканын айтып бергиле.

4-көнүгүү. Сүрөттөгүлөр боюнча аңгемелешкиле. Суроолорго жооп бергиле.

1. Сүрөттөн эмнелерди көрдүңөр? Сүйлөп бергиле.
2. Зат атооч сөздөрдү тапкыла.

http://eduportal.uz

3. Заттын сынын билдирген сөздөрдү тапкыла.
4. Эмгек жөнүндө макал айткыла.

5-көнүгүү. Республикаңар, эли-жериңер жөнүндө эмне билесиңер? Ой жүгүртүп, чакан дилбаян жазгыла.

Кайталоо

6-көнүгүү. Текстти окуп, тапшырмаларды аткаргыла.

БАЛДАР БИРИ-БИРИНЕ ДОС

Биздин мектепте көп балдар окуйт. Алар көчөдө да, мектепте да тартиптүү жүрүшөт. Дайыма сылык, кичипейил. Сабактарын жакшы окушат, таза жүрүшөт. Мектебибизде кыргыз, казак, орус, өзбек балдары көп. Алар бири-бирине дос. Бирине бири сабакта да, жумушта да жардам беришет. Урушушпайт. Бир туугандай ынтымактуу. Бирге ойношот. Чогуу жүрүшөт. Бирге сабак даярдашат.

Балдардын өз ара достугун мектеп күн сайын чыңдайт. Өз ара дос болгонду эл да жакшы көрөт.

1. Мектепте балдар кандай жүрүшөт экен?
2. Текстте канча сүйлөм бар экенин байкагыла.

http://eduportal.uz

7-көнүгүү. Айтылган ойго жана ыргагына жараша сүйлөмдүн чегин ажыраткыла жана тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

Жаңы окуу жылы башталды, сен керектүү окуу куралдарыңды алдыңбы. Бүгүн күн кечээкиден салкын сен жакында тоого бардыңбы Мен Акташ лагерине барып эс алдым.

Сабакка кечикпей өз убагында кел эртең менен сен саат канчада турасың мен бүгүн алты жарымда ойгондум.

Бөбөгүңдү ыйлатпа сенин бөбөгүң бакчага барабы.

8-көнүгүү. Сүрөткө карап, сөздөрдүн маанисин эмне өзгөрткөнүн түшүндүргүлө.

Суу алганда бул жактан,
Мендей идиш таппайсың.
«Ч» ордуна **«Т»** койсоң,
Ат туягын сактайсың.

Сөз **«К»** менен башталса,
Байлайсың ага атыңды.
«К» ны кошпой окусаң,
Билгизет жечү ашыңды.

(казык-азык)

1-§. СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

9-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, салыштыргыла.

? Созулма үндүүлөр канча тамга менен белгиленет?

эр-ээр	ток-toок
эк-ээк	кон-коон
ара-араа	өн-өөн
улу-улуу	тала-талаа

10-көнүгүү. Кыргыз тилинде канча созулма үндүү бар эле? Ар бириңер өз алдыңарча 5 тен мисал келтирип жазгыла.

11-көнүгүү. Текстти окуп, тапшырмаларды аткаргыла.

ӨЗБЕКСТАНДА — КҮЗ

Жергебизде күздө көп мөмөлөр, жер-жемиштер, коон, дарбыз, бышып жетилет. Талаада түшүм мол болот. Түшүм оруп-жыйып болгондон соң жер айдалат. Айдалган жер нымдуу болот. Кышта топуракка жашырынып жаткан зыяндуу курт-кумурскалар, алардын личинкалары өлүп кетет. Бактарга көчөт отургузулат. Бактын ичиндеги төгүлгөн жалбырактарды көчөттөрдүн түбүнө көмүшөт, себеби ал азык болот. Жалбырактарды жагуу мүмкүн эмес, андан чыккан түтүн абаны булгайт.

http://eduportal.uz

1. Жергебизде күздө кандай мөмөлөр бышып жетилет экен?
2. Тексттен созулма үндүүлөр катышкан сүйлөмдөрдү таап көчүрүп жазгыла.
3. Аларды жоон, ичке үндүүлөргө ажыраткыла.

12-көнүгүү. Төмөнкү сүрөткө карап, созулма үндүүлөр катышкан 4 сүйлөм түзгүлө.

2-§. СӨЗ ИЧИНДЕ КАТАР КЕЛГЕН ҮНСҮЗДӨР (НН, СС, ЛЛ, ЗЗ, ММ, ПП, КК, ТТ)

13-көнүгүү. Төрт сүйлөм түзүп, катар келген үнсүздөрдүн алдын сызып көрсөткүлө.

http://kitob.uz

алиппе	хоккей	металл
грипп	аккордеон	миллион
тонна	касса	физзарядка
ванна	класс	таттуу

Үлгү: Менин бөбөгүмдүн «Алиппе» китеби бар.

Эсиңерге туткула

Бир сөз ичинде үндүүлөр сыяктуу эле үнсүздөр да катар келип айтылат. Андай сөздөр көбүнчө орус тили аркылуу кирген сөздөрдө кездешет.
Мисалы: *Мен күндө эртең менен физзарядка жасайм. Грипп — жугуштуу оору.*

14-көнүгүү. Текстти окугула жана анын мазмунун классыңар менен талкуулагыла.

ШӨКҮЛӨ ЖАНА ҮКҮ ТОПУ

Шөкүлө менен үкү топу — кыргыз кыздарынын эң эле жарашыктуу баш кийимдери. Аны илгери ата-бабаларыбыз кыздарга тойлордо, майрамдарда аземдеп кийдиришчү.

http://eduportal.uz

Шөкүлөнүн төбөсүн бийик кылып, ак кийизден жасашып, сырты кооздолуп, чокусуна үлпүлдөгөн үкүнүн канаты сайылып же чачык тагылчу.

Топу болсо, шөкүлөгө караганда кыздар күн сайын кийүүгө да ылайыктуу. Жеңилдиги, ыңгайлуулугу жана жарашыктуулугу менен айырмаланат.

1. Шөкүлө, топуну кыргыз кыздары кайсы убакта кийишчү экен?
2. Кыргыздын дагы кандай улуттук баш кийимдерин билесиңер?

15-көнүгүү. Үйдөн өз алдыңарча төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп келгиле.

Жатта, жыттуу, заматта, аппак, ванна, аллея, баллон, класс, металл, түссүз, утту.

3-§. АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ БИРДЕЙ БОЛБОГОН СӨЗДӨР

16-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү салыштырып окугула да, кайсынысы туура жазылганын айтып бергиле.

Тыбыштар дайыма эле бирдей айтылып, бирдей жазылабы?

http://eduportal.uz

Уңгу + мүчө	Айтылышы	Жазылышы
дан + га	даңга	данга
ун + га	уңга	унга
түн + кү	түңкү	түнкү
бүгүн + кү	бүгүңкү	бүгүнкү
ач + чы	ашчы	аччы
кеч + чи	кешчи	кеччи
комуз + чу	комусчу	комузчу

Эсиңерге туткула

н тыбышы менен аяктаган сөздөргө **-га**, **-бы** мүчөлөрү уланганда **м** жана **ң** болуп айтылат. Бирок **н** менен жазылат.

Мисалы: *муун — мууңга — муунга*
тон — томбу — тонбу

ч тыбышы менен аяктаган сөздөргө **-гы**, мүчөсү уланганда **ш** болуп айтылат. Бирок **ч** менен жазылат.

Мисалы: *кеч — кешчи — кеччи*
чеч — чешчи — чеччи

17-көнүгүү. Сөздөргө **-чы, -бы, -га** мүчөлөрүн ылайыгына карап тууралап, улап айткыла жана суроо-жоопторду түзүп жазгыла.

Мен, жаан, чээн, жээн, бүгүн, түн, Асан, ач, кеч, чач, уч, чеч, кубанычтуу.

Ү л г ү : — Бул ким?

— Бул меммин. Асаммын, эшикти ашчы.

http://eduportal.uz

18-көнүгүү. Айтылышы жана жазылышы бирдей болбогон сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

БУЛБУЛ

Байыркы заманда бир чал булбул менен дос болуптур. Чал комузчу экен.

Күндөрдүн биринде булбул чалдын күүсүнө кызыга:

— Досум, мага күүлөрүңдү үйрөтчү, — дейт.

— Макул, — деп чал ар күнү кубулжутуп күү чертет. Булбул абдан такшалат.

Булбул күүнү угуп, туурап тили жатыгат, андан аздап үйрөнүп кетет.

Аны уккан эл тыңшап эле отургусу келет. Ошондо абышка булбулга кайрылат:

— Досум, сенин сайраганың элге жакты. Бирок күндүзү эмес, түнкүсүн сайрагын, себеби кечке иштеп чарчаган дыйкан түндө сенин күүңдү угуп, эс алсын, — деп суранган экен.

19-көнүгүү. Өз алдыңарча эки түрдүү айтылып жана жазылган тыбыштар катышкан он сөз жазып келгиле.

Машыгуу сабагы

20-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө.

1. Ак уй, кара ала козу, сары ат.

Ү л г ү: **Айтылышы**: Бээ саам болду.
Жазылышы: Бээ саан болду.

http://eduportal.uz

21-көнүгүү. Текстти окуп, айтылышы, жазылышы түрдүү болгон сөздөр бар бекен? Алар кайсылар? Таап, түшүндүргүлө.

АЗАН ЧАКЫРЫП АТ КОЮУ

Ымыркай бала жарык дүйнөгө келген соң, ага азан чакырып ат коюу — кыргыз элинин улуу салты. Адатта балага ат коюу учурунда ата-энеси айыл аксакалдарын, туугандарын чакырып, мал союп, дасторкон жайышкан. Ысым ыйгарууну ыйык-катары көрүшкөн. Андай укукту кадыр-барктуу адамдарга ыйгарышкан.

– Балабыз да ошо кары адамдай узун өмүрлүү, кадырлуу, ыймандуу адам болсун, — деп тилешкен.

Ат коёрдо үйдөгүлөрдүн баары короого чыгышкан. Баланы атасы же энеси чапанынын этегине салып, ат коёр адамдын жанында туруусу керек.

Ат коюучу адам кыбыланы карап: «Баланчанын уулунун (же кызынын) аты Баланча болсун» — деп, үч жолу кайталайт. Андан кийин ошол атты баланы колуна алып, үч жолу «Сенин атың Баланча» — деп, кайталап айтат. Туугандар ымыркайга бата беришет.

22-көнүгүү. Текстти окуп, айтылышы, жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

http://eduportal.uz

ИТ

Ит сөөк тиштеп, көпүрөдөн өтүп келе жатты. Дал суунун орто жерине келгенде, эки жакты карады. Суудан дагы бир иттин сөөк тиштеп турганын көрдү. Адегенде ушунун сөөгүн тартып жейин деген ой имерилди. СуУга секиреРде өз сөөгүн ыргытып жиберди. Агып-агып, өлө жаздап, араң чыгып келди.

23-көнүгүү. Ырды окугула, андан жогорудагыдай көрүнүштөргө мисал тапкыла.

БОЗ ҮЙДӨ

Түндүгүнөн боз үйдүн,
Түнкү асман көрүнөт.
Ошол дүйнө сырга бай,
Ойлондурат көбүрөөк.

«Жылт» дей түшүп аңгыча,
Жылдыз учуп жөнөдү.
Адам бары чын бекен,
Алар бизди көрөбү?

Б. Асаналиев

24-көнүгүү. Текстти окуп, айтылышы жана жазылышы эки башка болгон сөздөрдү тапкыла.

АТА-ЭНЕГЕ КАРАТА БАЛАНЫН МИЛДЕТТЕРИ

Ата-энеге ар дайым кабагыңарды ачып, жакшы сөз менен жооп бергиле!

http://eduportal.uz

Аларды таарынта турган иштерди кылбагыла.

Элпек болгула, чакырганда дароо жанына баргыла.

Үнүңөрдү өктөм чыгарып, катуу жооп кайтарбагыла, кичипейил болгула.

Ооруп, же картайып калса, жардам бергиле.

Бир жакка бара турган болгондо, алардын уруксатысыз жолго чыкпагыла.

Ата-энеңердин досторуна да жакшы мамиле кылгыла.

(«Кулунчак» журналынан)

4-§. СӨЗДӨРДҮН МУУНГА БӨЛҮНҮШҮ. МУУНГА БӨЛҮҮ ЭРЕЖЕЛЕРИ

25-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү үлгү боюнча муундап окугула. Кандай муундар экен, эсиңерге салгыла.

Балалык, саан, сентябрь, октябрь, май, жаңылык, фломастер, жаңы жыл, күзгү түшүм, мектеп, кубаныч, сүйүнүч, булбул, Арсланбап, коңгуроо, көңүлдүү, жаан, бакыт.

Үлгү: ак-ча, ты-йын, ап-рель.

Сөздөрдү ыргагына жараша айтууга үйрөнөлү.

http://eduportal.uz

26-көнүгүү. Текстти көрктүү окугула да, кара менен басылган сөздөрдү муунга ТУУРАЛАП бөлүп, көчүрүп жазып көрсөткүлө.

АТА НАСААТЫ

Уулум жана кызым, өзүңөргө калк кайрымдуу болсун десеңер, оболу өзүңөр **калайыкка кайрымдуу** болгула.

Өз **мээнетиңердин** текке кетпөөсүн **каалasaңар**, калайыктын мээнетин жебегиле, тепсебегиле.

Абройлуу **болууну** кааласаңар, **акыл-эстүү,** элпек болгула.

Адамдар силерди **маскаралап**, күлбөсүн десеңер, **жүрүм-турумуңарды** оңдогула. Кадыр-баркыңар ашсын десеңер, башкалардын да кадыр-баркын билгиле.

27-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү муунга туура-лап бөлүп жазгыла. Коңгуроолор, класска, жөжөнү, китепканада, кыштакта, тоодо, суудай.

28-көнүгүү. Сүрөттөгүлөрдүн атын үн ыргагына жараша туура айткыла. Аларды катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Комуз

Ээр, камчы

Көөкөр

http://eduportal.uz

5-§. МУУНДУН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ

29-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү муунга ажыратып, кандай муун экендигин эсиңерге салгыла.

Аба, Кубат, асман, тактай, тарс, Асанаалы, Ырыс, коркпо, көркөмдүү, жүз аарчы.

Эсиңерге туткула

Муун бир же бир нече тыбыштардан түзүлөт.

1. Бир гана үндүү тыбыштан түзүлгөн муундар ачык муундар деп аталат.
   Мисалы: ***аа**-лы, **э**-лек, **У**-лан*
2. Үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн муундар жабык муундар деп аталат.
   Мисалы: *Ат, ак, эл, уй, үй*.
3. Үнсүз менен башталып, үнсүз менен аяктаган муундар эне тилибиздеги сөздөрдө да, орус тилинен кирген сөздөрдө да учурайт. Булар туюк муундар деп аталат.
   Мисалы: *жалт, квас, тарт, галс-тук, транс-порт*.

30-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү муундарга туура бөлүп, түзүлүшү жана түрлөрү боюнча схемага карап иштегиле.

http://eduportal.uz

Түзүлүшү, түрлөрү	**1 тыбыштан**	**2 тыбыштан**	**3 тыбыштан**	**4—5 тыбыштан**
ачык	а-ба	ба-ла ма-га	—	—
жабык	—	от, Ош ат-ат	ант эрк	—
туюк	—	—	Ташкент, кат, бак	кант, транс- порт

1. «Тонг юлдузи» — окуучулардын сүйүктүү газетасы.
2. Асманды ала булут каптап турат.
3. Мылтык атылып, «тарс» деген үн чыкты.
4. Түндө ай жарыкта куйруктуу жылдыз жылт-жылт этип көрүнөт.
5. Циркте жаш бала талкаланган айнекти жыланаяк тебелеп, өнөр көрсөттү.

31-көнүгүү. Төмөнкү аталардын сөзүн окуп, сөз маанисин түшүнгүлө. Кара тамга менен берилген сөздөргө муундук талдоо жүргүзгүлө.

АТАЛАРДЫН СӨЗҮ

Жакшы кыз — **жакадагы** кундуз,
Жакшы уул — **көктөгү** жылдыз.
Кыз адеби — **кымбат**.
Кыздуу үйдө кыл жатпайт.
Карысы бардын **ырысы** бар.

Ата-энеңди сыйласаң,
Өзүң **балаңдан** сый көрөсүң.

Т. Самудинов

32-көнүгүү. Өзүңөрчө бир, эки, үч, төрт муундан турган сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп, талдап келгиле.

6-§. СӨЗДӨРДҮ ТАШЫМАЛДОО ЖАНА АНЫН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Сөздөрдү жазууда эмне үчүн ташымалдайбыз?

Эсиңерге туткула

Сөздөрдү ташымалдоо мындай тартипте жүргүзүлөт. 1. Бир муундуу (ачык, жабык, туюк) сөздөр ташылбайт.

Мисалы: *өрт, эч, бал, жыл, спорт*.

2. Бир тамгадан турган муундарды жолдун аягына же башына бөлүп жазууга болбойт.

Мисалы: ***Ө**-мүрбек, **у**-бада, насы-**я***.

33-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү жазгыла. Кара тамга менен берилген сөздөрдү эрежеге ылайык туура ташымалдоого үйрөнгүлө.

1. **Мен** акын **Байдылданын «Эне тил»** деген **ырын окудум.** 2. Күзгү түшүм майрамы **өткөрүлдү.** Ал **майрамды кыргыздар «чечкор»**

http://eduportal.uz

деп аташкан. 3. Жаз — **жарыш, күз** — күрөш. 4. Жайында **бели ийилбегендин, кышында** чекеси **жылыбайт**.

Эсиңерге туткула

1. Созулма үндүүлөр бөлүнүп ташымалданбайт.

Мисалы: ***то-олор*** *эмес,* ***тоо-лор;*** *тала-аларга эмес,* ***талаа-ларга*****.**

2. Сөз ичинде **ь, ъ** белгилери өзүнөн мурдагы муундан бөлүнүп ташымалданбайт.

Мисалы: *пал-ьто эмес,* ***паль-то;*** *ал-ьбом эмес,* ***аль-бом***.

34-көнүгүү. Төмөнкү текстти окугула. Кара тамга менен басылган сөздөрдү дептериңерге көчүрүп, туура ташымалдоого үйрөнгүлө.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА БОЛСУН!

Сырга же **сөйкө**. Демек, кадимки же кыз-келиндер тагынчу **сырганы** элестетесиңер. Бирок, «Кулагыңа сырга болсун!» — деген сөз айтылганда **кептин** төркүнү башкада болот. **Мисалы,** «Жаш козуну сыз жерге жаткырба, балам. Бул сөзүм кулагыңа сырга болсун!» — дейт карыя, **небересине.**

Сыз жер, **муздак** жер араңжан козунун өпкөсүнө өтүп кетет, анан аны ылаң чалып, өлүп калат. Муну көңүлүңө **түйүп** ал дегени.

http://eduportal.uz

35-көнүгүү. Сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө да, тууралап, ташымалдап көрсөткүлө.

Радио, поезд, циркуль, люстра, подъезд, мээрим, пайдалуу.

7-§. СӨЗ МҮЧӨЛӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Эсиңердеби? Сөз кандай бөлүктөрдөн түзүлөт?

36-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү окугула. Уңгу түрүндөгүлөрдү, мүчө улангандарды өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

Китеп, китептен, бала, балдар, кеме, кемеде, тоо, тоого, камчы, камчыла, ил, илгич.

Уңгу сөздөр	**Мүчө уланган сөздөр**	
	уланды	**куранды**
суу	суугa	суучул
көз айнек	көз айнекти	көз айнекчен
алтын	алтындан	алтындай
дос	досум	достош
кап	капты	кабанаак
кыргыз	кыргыздар	Кыргызстан
казак	казактар	Казакстан

Үлгү: Өзөндө тунук суу агып жатат. Гүлнар эки чака алып, суугa жөнөдү. Суучулдар көл жээгинде дайыма жардамга даяр турушат.

http://eduportal.uz

Салыштыргыла: 1-бөлүктөгү мүчөлөр сөздүн формасын өзгөрттү, 2-бөлүктөгү мүчөлөр сөздөрдүн маанисин өзгөрттү, жаңы сөз жасалды.

Эсиңерге туткула

Сөз мүчөлөрү уланды жана куранды мүчөлөр болуп, экиге бөлүнөт.

Уланды мүчөлөр сөзгө уланып, анын формасын гана өзгөртөт.

Мисалы: *оку, окуду, окуба* ж. б.

Куранды мүчөлөр сөзгө жалганып, анын маанисин өзгөртөт, жаңы сөз жасайт.

Мисалы: *шаар-шаардык (шаардык адам), токой-токойлуу (токойлуу жер)*.

37-көнүгүү. Үйдөн өз алдыңарча **-луу, -лык, -дай, -чы, -стан** мүчөлөрүн катыштырып, бир нече сүйлөмдөр түзүп келгиле.

Машыгуу сабагы

Эне тилибиз бизге эмне үчүн керек?

38-көнүгүү. Текстти көрктүү окугула да, тапшырмаларды аткаргыла.

ЭНЕ ТИЛИҢЕРДИ БИЛГИЛЕ, БАЛДАР!

Мен бир жолу **аялдамада** отургам. Жанымдагы кыргыз балдар-кыздар орусча сүйлөшүп жатышты.

http://eduportal.uz

—Силер өз эне тилиңерди билбейсиңерби?—дедим **аларга** карап.

—Билебиз, бирок орусча жакшыраак сүйлөйбүз,—дешти алар,—**бакчада, мектепте** орусча окудук. Үйдө да ата-энебиз орусча сүйлөйт.

Мына, көрдүңөрбү, бул—алардын өз эне тилин сыйлабаганы, **маданиятсыздыгы!**

Кишинин маданияты—анын сүйлөгөн сөзүнөн байкалат. Ойкуштантып сүйлөп, мода кууп кийинүү—жарабаган нерсе.

Бирок жалгыз эне тил менен гана калууга болбойт. **Колуңардан** келишинче өзбекче, орусча, японча, англисче окуп үйрөнгүлө. Канча тил билсеңер—**ошончо** кишидей болосуңар.

1. Көп тил билүүнүн мааниси эмнеде экен?
2. Кара тамга менен жазылган, сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, мүчөлөрдүн түрлөрүнө жараша бөлүп жазгыла.

Уланды мүчөлөр уланган сөздөр	**Куранды мүчөлөр уланган сөздөр**
мектепте	орусча

Сөз мүчөлөрүнүн кандай түрлөрү бар экен?

http://eduportal.uz

39-көнүгүү. Табышмакты окуп, куранды, уланды мүчөлөр уланган сөздөрдү тапкыла.

КЕЛГИЛЕ, МЕЛДЕШЕЛИ

Үйдү кайтарат,
Ошентип жан багат.
Чөп жебес жандыкты,
Ойлонуп, ким табат? (..)

Ачпасаң тынч жатат,
Ачканда, сыр чачат.
Дүйнөнү таанытып,
Жыргатып, чер жазат. (.....)

40-көнүгүү. Өз алдыңарча бир нече сүйлөм түзгүлө. Алардан куранды, уланды мүчөлөр уланган сөздөрдү тапкыла.

41-көнүгүү. Ырды көчүрүп жазып, кара тамга менен жазылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

ӨЗБЕКСТАН — МЕКЕНИМ!

Берешен, пейлиң кенен,
Мүнөзүң **көлдөй** терең.
Таанылдың бүт **ааламга,**
Балаңа сүйүүң менен.
Сайхун агып оңуңдан,
Жайхун агып солуңдан.
Бейиштей **бактарың** бар,
Мээримдүү **Өзбекстан!**

Камбар Ата

http://eduportal.uz

8-§. УҢГУЛАШ СӨЗДӨР

Уңгулаш зат атоочтор

2-класста таанышкан уңгулаш сөздөрду эсиңерге түшүргүлө. Оозеки мисал келтирип, алар кантип түзүлөрүн түшүндүргүлө.

42-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү байкагыла, алардын маанилерин жакындаткан кандай белгилери бар экенин айтып бергиле.

1. Күзгү буудай **башын** ийип, бышып турат. Мирландын агасы институтта бөлүм **башчы** болуп иштейт. Акылман адам гана элди жакшы турмушка **баштап** барат. Кумардын кашка эркечи аябай **баштаак.**

Бир уңгудан бир нече сөз түзүүгө болот бекен?

2. Бакыт — Сабыр аксакалдын **баласы.** Бул — Аскарбек деген **бала**. Эх, **балалык** — кандай гана бактылуу кез. **Балачакта** үйрөнгөндөр — бардык билимдин негизи болот.

Эсиңерге туткула

Мааниси жакын, уңгусу бир болгон бир нече зат атооч сөздөрдү **уңгулаш зат атоочтор** деп айтабыз. Мисалы: ***бала,*** ***бала***_чак_, ***бала***_луу_, ***бала***_лык_, ***жылдыз,*** ***жылдыз***_дуу_, ***жылдыз***_дай_.

http://eduportal.uz

43-көнүгүү. Сөздөргө мүчөлөрдү схема боюнча улап окуп, уңгулаш зат атооч сөздөрүн катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө.

суу — лук, чул, дай, луу

кар — дай, дуу, да, сыз

көз — дүү, дөй, дө

китеп — тей, көй, түү

44-көнүгүү. Берилген **-лык, -чы, -кер, -луу, -дай, -кеч** мүчөлөрдү сөздөргө жалгап, уңгулаш зат атооч сөздөрүн түзүп, айтып бергиле.

Базар, кой, араба, кызмат, бадал, тоо, булут, жылкы, кыял, таалай, жибек, кубат, шаар.

Ү л г ү : араба + кеч = арабакеч.

45-көнүгүү. Текстти окугула да, андан уңгулаш зат атоочторду таап, мүнөздүү белгилерин түшүндүрүп бергиле.

НАН

Нан — канчалык түйшүктүн, канчалык машакаттын натыйжасы! Аны дыйкан бел чечпей, тер агызып, көптөгөн кыйынчылыктар менен өстүрөт. Башкасын айтпаганда да, дыйкандын эле эмгеги үчүн, бир үзүм нанды да, бир тоголок буудайды да ка-

http://eduportal.uz

дырлай билишибиз зарыл. Нансыз жашоо жок. Ал бизге өмүр берет. Аталардын басып өткөн изине серп таштасак нандын канчалык барктуу экени эске түшөт. Бул жагын ошондой турмушту башынан кечирген, ага кепил болгон ата-энелерден сурасак жетиштүү.

46-көнүгүү. Өз алдыңарча чакан аңгеме жазгыла. Анда уңгулаш зат атоочтор катышсын.

47-көнүгүү. Уңгулаш зат атоочторду катыштырып, беш сүйлөм түзүп келгиле.

48-көнүгүү. Төмөнкү сөздөргө жалганган мүчөлөргө көңүл бөлгүлө, бир эле сөз кандай болуп өзгөргөнүн байкап, айтып бергиле.

1. Алма**га**, алма**нын**, алма**дан**, алма**ны**; окуучу**ну** окуучу**буз**, окуу**нун**, окуу**ну**, окуучу**дан**; бутак**та**, бутак**тар**, бутак**ка**, бутак**ты**, бутак**тан**.
2. Суу**луу**, суу**чул**, суу**дай**; кой**луу**, кой**дой**, кой**чу**; көз**гө**, көз**дөй**, көз**дүү**; машина**дай**, машина**луу**, машина**сыз**; үн**дүү**, үн**сүз**, үн**дөө**.

9-§. УҢГУЛАШ СЫН АТООЧТОР

49-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөр кандай белгилери менен маанилеш экендигин түшүндүрүп бергиле:

кызыл — кызылыраак — кыпкызыл
жашыл — жашылыраак — жапжашыл

http://eduportal.uz

көк — көгүрөөк — көгүш — көпкөк,
кара — каралжын — капкара,
чоң — чоңураак — чопчоң.

Уңгулаш сын атооч сөздөр кантип түзүлөт экен?

50-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Андагы уңгулаш сөздөрдү таап, үлгүдөгүдөй иштегиле.

1. Бутактагы кызыл-кызыл алмаларга Самаранын көзү түштү. 2. Биздин бакчабыздын алмалары кызарып бышты. 3. Мен табактагы алмалардын кызылыраагын тандап алдым. 4. Биз мектепке дайыма ак көйнөк кийип келебиз. 5. Таң агарып атты. 6. Бекжандын бою — Кубанычтын боюнан кыска. 7. Күз келип, күн кыскарды.

Ү л г ү: Биз терезелерди бекемдеп, классыбызды жылуўладык. Классыбыз бүгүн жылуу.

51-көнүгүү. Жогорудагыларга карап, бул сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Сары, таттуу, ачуу, жаңы, кычкыл, кубанычтуу, кызыктуу, кооз, сулуу.

52-көнүгүү. Ырды окугула. Андан уңгулаш сөздөрдү таап, маанисин түшүндүргүлө.

МАЙМЫЛ

Капаста маймыл олтурат,
Капастан, сенден чочулап.

http://eduportal.uz

Жакын барсаң, жалооруп,
Жаңгак сурап, кол сунат.

Орангутан, шимпанзе...
Санаса түрү бир нече.
Так ушундан адамдар,
Тараган имиш бир кезде.

Б. Асаналиев

10-§. УҢГУЛАШ САН АТООЧТОР

53-көнүгүү. Сөздөрдү окуп, алардын жалпы маанисин билдирген бөлүгүн айтып бергиле.

Бир — бирдей — бирдик — бирөө.
Үч — үчилтик — үчөө.
Беш — бештен — бештей — бешилик.
Жети — жетөө — жетиген.
Он — ондой — ондук — ондон.

Уңгулаш сан атоочтор кантип түзүлдү?

54-көнүгүү. Сүрөт боюнча иштегиле. Заттардын санын билдирген сөздөрдөн уңгулаш сан атоочторду түзгүлө.

http://eduportal.uz

55-көнүгүү. Текстти окугула. Андан уңгулаш сын, сан жана зат атоочторду таап, түшүндүргүлө.

«АТ ТОКУУР»

Кыргыздар «ат токуур» деп айтышат. Ал ким? Ал бөбөктүү болуу. Бөбөктөрдүн эң кенжеси эр жетип, чоңойгондо улууларга кызмат кылат. Жумшаган жагына барат. Кыргыздын шарты боюнча инилери агаларынын минген атын отко коёт, сугарат, жем илет, суутат, токуйт, аттанууга даяр кылат. Бул — инилик милдет болуп саналат.

Улуу агалары үчүн «ат токууру» — анын көздөй иниси. Төрөлгөндө да «ат токууру болсун» — деп, азан чакырып, ат коёт.

Балдар, силер да агаларыңардын «ат токууру» болуп, ар дайым аларга жардам берип, көмөк көрсөткүлө.

А. Акматалиев

56-көнүгүү. Төмөндөгү зат, сан жана сын атооч сөздөрүн катыштырып, уңгулаш сөздөрдү түзгүлө.

Сан атоочтор: үч, беш, он, жүз.
Сын атоочтор: көк, ак, кооз, куу, сулуу.
Зат атоочтор: бала, камчы, жер, баш.

57-көнүгүү. Жогорудагы тапшырмадагыдай өз алдыңарча алты сүйлөм түзгүлө.

http://eduportal.uz

11-§. УҢГУЛАШ ЭТИШТЕР

58-көнүгүү. Маанилеш бул сөздөрдүн жалпылыктарын жана айырмачылыктарын түшүндүргүлө.

Келди — келчү — келер — келбес.
Оюн — ойно — ойноок — ойноочу.
Тап — тапкыч — табар — таппас.
Учат — учар — учпас — учкун.
Калба — калбайт — калчу — калыптыр.
Болот — болбос — болтур — болгон.

? Уңгулаш этиштер кандай болот экен?

59-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазып, уңгулаш этиштерди тапкыла.

БӨЖӨК КАНТИП АЛМА ЖЕДИ?

Бир күнү коён бөжөгүн ээрчитип, токойго келди. Токойдо жаңгак, алма, алча жана башкалар өсөт. Мөмөлөрү бышып турган убагы. Аны бөжөк да көрдү. Жегиси келди. Бирок ал жемиштен алып жей албады. Даракка чыга албады. Секирди, бирок жетпеди, жерге жыгылды. Анан дарак кыймылдап кетти. Бир алма жерге түштү. Бөжөк сүйүнүп, алманы жеди.

http://eduportal.uz

60-көнүгүү. Ырды көркөм окугула жана аны жаттагыла. Уңгулаш сөздөрдү аныктагыла.

КАРАГАТ

Токойду аралап,
Теремин карагат.
Табигат көркүнө,
Сагынчым таралат.

Тигине бутакта,
Мончоктой тизилет.
Кармасаң акырын,
Шагынан үзүлөт.

Д. Жамансартова

61-көнүгүү. Өз алдыңарча уңгулаш этиштерден сүйлөм түзгүлө.

12-§. СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Зат атооч

62-көнүгүү. Текстти ой жүгүртүп, көрктүү окугула да тапшырмаларды аткаргыла.

Зат деген эмне? Анын атын кандай сөздөр билдирет?

http://eduportal.uz

АТА-ЭНЕҢ — СЕНИН БАК-ТААЛАЙЫҢ

Аба болбосо, адам беш мүнөткө чыдай албайт. Суу жок болсо, адам беш күнгө зорго чыдайт. Ата-эне да ошондой эле керек.

Балдар үчүн ата-эненин эмгегине акча да, алтын да тең келбейт. Ата-эне өмүр бою: балам курсагы ачып калдыбы, үшүп калбады бекен, — деп санааркап жашайт. Өзү кийбесе да, баласына кийгизет. Мен оорусам мейли, балам оорубасын дейт. Менден да, балам өмүрлүү болсун, — деп тилейт.

А жаман балдар ошол ата-энелерин сыйлабайт. Акарат сөз айтып, карыганда азапка салат. Ошентип жүрүп, ата-энесинен айрылганда гана кадырын ойлойт.

1. Силер ата-энеңерге кандай мамиле жасайсыңар?
2. Тексттен заттардын аталыштарын тапкыла. Алардын кайсылары жандуу, кайсылары жансыз заттар экенин айтып бергиле.

63-көнүгүү. Төмөндөгү зат атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө да, заттарга мүнөздөмө бергиле.

Нан, алма, машина, булут, окуучулар, достор, кошуна, күчүк.

http://eduportal.uz

Эсиңерге туткула

Көзүбүзгө көрүнгөн бардык нерсе зат болуп саналат.

Заттардын аттарын билдирген сөз түркүмүн **зат атооч** деп атайбыз. Заттар **жандуу** жана **жансыз** болуп бөлүнөт.

Заттык маанини билдирген сөздөр да бар.

Мисалы: *бакыт, өмүр, таалай, кыял*.

64-көнүгүү. Сүрөттөргө карап, алар жандуубу, жансыз зат атоочпу, айтып бергиле. Аларга жараша сүйлөм түзгүлө.

http://eduportal.uz

65-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна заттын атын билдирген сөздөрдү коюп чыккыла.

1. Өсүмдүктөр: ...
2. Канаттуулар: ...
3. Буюмдар: ...
4. Айбандар: ...

Ү л г ү : Канаттуулар: өрдөк, каз, тоок ж.б.

66-көнүгүү. Үй айбандарынын жана үй буюмдарынын аттарын катыштырып, алты сүйлөм түзүп келгиле.

13-§. ЖАНДУУ ЗАТТАРДЫН АТЫН БИЛДИРГЕН ЗАТ АТООЧТОР

67-көнүгүү. Төмөндөгү акро-ыр табышмактардын жандырмагын таап, зат атоочторго мүнөздөмө бергиле.

Ааламга сени апкелген,
Таасындап жакшы ат берген.
Адам кылып, бак берген —
Бул ким?

Эң бир ыйык, кымбат да,
Нагыз толо сымбатка.
Ээ болгон терең урматка —
Бул ким?

http://eduportal.uz

68-көнүгүү. Жадыбалдагы жандуу заттардын түрлөрүнө жараша мүнөздөмө бергиле. Анан мелдешип, бир нече сүйлөм түзүп, жазгыла.

Адам-дар	Үй айбан-дары	Канат-туулар	Жапайы айбандар	Башка түрдүү жаны-барлар
чоң ата	ат	ак куу	аюу	чымын
чоң эне	уй	бүркүт	түлкү	чиркей
бала	кой	үкү	карышкыр	балык
кыз	төө	күкүк	суур	жылан
ата	улак	торгой	кашкулак	акула
эне	козу	чымчык	коён	тюлень
Асыл	топоз			кит

Үлгү: Менин чоң атам бүркүт таптаган мүнүшкөр болгон.

? Жандуу заттарга кайсылар кирет экен?

69-көнүгүү. Текстти окугула. Андагы жандуу зат атоочторду таап, мүнөздөгүлө.

АДАМ ЖАНА ЖЫЛАН

Кыш эле. Бир адам жолдо келе жаткан. Ал жерде үшүп, бүрүшүп жаткан жыланды көрдү. Адам аны аяды да, колуна алып, койнуна салды.

Жылан адамдын койнуна киргенде жылыды да, жанданды. Анан: — Адам мени уурдап бараткан экен — деп ойлоп, катуу

http://eduportal.uz

чагып алды. Адамдын ага жакшылык кылып жатканын кайдан билсин... Адам чочуп кетти. Жыланды койнунан алып ыргытты да, эси ооп жыгылды.

— Мен сага жакшылык кылайын дебедим беле.... — деди, оозун араң дегенде кыбыратып.

70-көнүгүү. Өзүңөр жандуу зат атоочторду катыштырып, бир нече сүйлөм жазып келгиле.

14-§. ЖАНСЫЗ ЗАТТАРДЫН АТЫН БИЛДИРГЕН СӨЗДӨР

71-көнүгүү. Төмөндөгү зат атооч сөздөрүнүн кайсылары жандуу, кайсылары жансыз заттар экендигин карап, бөлүп жазгыла.

Жалбырак, чымчык, чымын, самолёт, туман, тебетей, жоолук, кубаныч, кирпик, самын, таята, булак, саман, уста, ырчы, кат, дос, газета, окурман.

72-көнүгүү. Чекиттердин ордуна керектүү сөздөрдү коюп, көчүргүлө.

Самолёт ... көтөрүлдү. Мергенчи ... жөнөдү. Биз саат жетиде кинодон ... кайттык. Жайында биз ... бардык. Балдар тунук ... келип токтошту.

http://eduportal.uz

Колдонулуучу сөздөр: экскурсияга, булакка, үйгө, тоого, асманга.

73-көнүгүү. Төмөнкү макалдарды окуп, маанисин түшүнгүлө.

1. Эмгек — таалай, эмгек — турмуш, өмүр.
2. Көз — коркок, кол — баатыр.
3. Жашка — кызмат, карыга — урмат.
4. Билим — түгөнбөс байлык.
5. Адам кааласа таштан суу, такырдан гүл чыгарат.

74-көнүгүү. Төмөнкү зат атооч сөздөрүн катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө.

Отургуч, учкуч, сүрөт, талаа, балык.

Эсиңерге туткула

Жансыз заттардын атын билдирген сөздөр **жансыз зат атоочтор** деп аталат.
Аларга буюмдардын, жемиштердин, жашылчалардын, кийим-кече, идиш-аяктардын жана башка көзгө көрүнгөн бардык жансыз заттардын аты кирет.
Мисалы: *көйнөк, алмурут, кызылча*.
Калганын өзүңөр улантып айткыла.

75-көнүгүү. Идиш-аяк, тамак-аштардын аттарынан катыштырып, бир нече сүйлөм түзүп келгиле.

http://eduportal.uz

15-§. ЭНЧИЛҮҮ ЗАТ АТООЧТОР

76-көнүгүү. Ырды көркөм окугула да, энчилүү зат атоочторду тапкыла.

ГҮЛ ӨСТҮРҮП ЖАТАМЫН

Кичине эмесмин,
Гүлзарга теңештим.
Гүл багып үйүмдө,
Гүл менен тең өстүм.

Ак гүлдөр, көк гүлдөр,
Асырап көп күндөр.
Карачы, татына,
Кааласаң көркүн көр!

77-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазып, андагы энчилүү аттарга көңүл бургула.

1. Самарканд шаарында Мырза Улукбек курдурган обсерватория бар. 2. Адам — эли менен, каз-өрдөк — көлү менен. 3. Медет — жөндөмдүү жаштардан. 4. Менин жакшы көргөн жазуучуларым — Ч. Айтматов, М. Юсуф.

78-көнүгүү. Текстти окуп, көчүрүп жазып алгыла. Андагы адам аттарын байкагыла.

МАНАС, АНЫН АТАЛАРЫ ЖАНА БАЛА-ЧАКАСЫ

Манастын атасы — Жакып, чоң атасы — Ороздду. Уулу — Семетей, небереси — Сейтек, чөбө-

http://eduportal.uz

рөсү — Алымсарык, кебереси — Кулансарык, эбереси — Оңолкан, эгенеси — Солоохан, тегенеси — Акуул, убарасы — Аалы, аганасы — Шаамырза, абарасы — Алаңшаа, чаганасы — Адил хан (Аттила), бегенеси — Амал хан.

(«Кырчын» журналынан)

Эсиңерге туткула

Адамдардай эле айбанаттардын да, жердин, көлдүн, суулардын да энчиленген аттары болот. Алар ар дайым баш тамга менен башталып жазылат.

Мисалы: *Сырдарыя, Кумайык, Ташкент, Фергана, Камчык ашуусу, Самарканд*.

79-көнүгүү. Өз алдыңарча адамдын, жердин, көлдүн, суулардын, тоолордун энчиленген аттарынан катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө.

80-көнүгүү. Өз айылыңардагы жер аттары, көчөлөрдүн аталыштары жана алардын коюлуу себептери жөнүндө чакан дилбаян жазгыла.

81-көнүгүү. Төмөнкү энчилүү зат атоочтор туура жазылганбы? Туура жазылбаса, тууралап жазгыла.

ысыккөл, токтогул сатылганов, жандарбек, ныязалы, «каныбек» романы, кувасай району, хива шаары, Аккула, Наваий көчөсү.

http://eduportal.uz

16-§. ЗАТТАРДЫН ЖАЛПЫ ЖАНА ЖЕКЕ АТТАРЫ

82-көнүгүү. Жадыбалдагы заттардын энчилүү жана жалпы аталыштарын салыштырып, айырмасын белгилегиле. Тандап төрт сүйлөм түзүп, жазгыла.

Заттардын жалпы аталыштары	Заттарга энчиленип коюлган аттары
тоо	Замин тоосу
дарыя	Сырдарыя
көл	Айдаркөл
көчө	Абай көчөсү
көпүрө	Үмөтаалынын көпүрөсү
өрөөн	Фергана өрөөнү

Жалпы ат менен жеке аттын айырмасы кандай экен?

83-көнүгүү. Тексттен жалпы жана энчилүү аттарды жазып, салыштыргыла.

ЖАКШЫ БАЛА

Учкун Бостон айылында жашайт. Ал азыр 3-класста окуйт. Учкун — үлгүлүү окуучу. Анын иниси Акмат 1-класста окуйт. Учкун инисине жардам берип турат. Акматтын түшүнбөгөндөрүн түшүндүрүп берет. Алар бирге сабак даярдашат, бирге ойношот. Учкун ата-энеси айткан жумушту өз убагында аткарат. Ал бош убагында, китеп окуганды жакшы көрөт.

http://eduportal.uz

84-көнүгүү. Көчүрүп жазып, энчилүү жана жалпы аттарды тапкыла.

УЙКУЧУ НУРАЛЫ

Айбек быйыл беш жашка чыкты. Нуралы анын байкеси. Ал 3-класста окуйт. Нуралы бүгүн уктап калды. Ал эми сабактан кечигет. Айбек туруп, Нуралынын көйнөгүн, шымын, шапкесин кийди. Анан китепкабын алып, мектепке жөнөдү. Эшикти ачканда, Нуралы ойгонуп кетти. — Айбек, сен каякка баратасың, эй, токто! — деди Нуралы аны көрүп.

— Мен сенин ордуңа мектепке баратам, — деди Айбек. Нуралы инисине уят болду.

С. Рысбаев

85-көнүгүү. Энчилүү, жалпы аттардан катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө.

ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛОО САБАКТАРЫ

I. Кайталоо үчүн суроолор:

— Сөздү муунга кантип бөлөбүз?
— Муундун кандай түрлөрү бар?
— Сөздүн уңгусу жана мүчөсү деген эмне?

II. Практикалык тапшырмалар:

— Сөздөрдү муунга бөлүп, анын ар бир түрүнө мисал келтирип, жазып көрсөткүлө.
— Сөздөрдү уңгу, мүчөгө бөлгүлө.

http://eduportal.uz

II ЧЕЙРЕК

Бул ирет мурунку чейректе үйрөнгөндөрүбүздү улантабыз:

* Зат атоочтордун жөндөлүшүн толугу менен үйрөнөбүз, машыгабыз;

* Сын атооч сөз түркүмүнүн табиятын үйрөнөбүз. Заттын өңүн, түсүн, формасын, даамын кандай сын атоочтор билдирерин жана да сын атоочтун даражалары жөнүндө алгач ирет түшүнүк алабыз.

17-§. ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

86-көнүгүү. Кара тамга менен басылган зат атооч сөздөргө уланган мүчөлөрдүн өзгөрүүсүнө көңүл бургула.

БЕКМУРЗА АГАЙ

Бизди **Бекмурза агай** окуткан. **Бекмурза агайдын** айткан сөздөрү эсибизден кетпейт. Биз **Бекмурза агайга** абдан ыраазыбыз. **Бекмурза агайды** Токтогулдагы Кызыл-Жазы айылынын эли өзгөчө сыйлашат. **Бекмурза агайдан** таалим алган окуучулары миңдеп саналат.

http://eduportal.uz

87-көнүгүү. Жогорудагы көнүгүүдөгү зат атоочторго уланган мүчөлөрдү байкагыла.

Үлгү:

	-нын	Жамийланын (кимдин?)
	-га	Жамийлага (кимге?)
	-ны	Жамийланы (кимди?)
	-да	Жамийлада (кимде?)
	-дан	Жамийладан (кимден?)

Эсиңерге туткула

Сүйлөм ичинде сөздөрдүн байланышын көрсөтүп турган **-нын, -га, -ны, -да, -дан** мүчөлөрү **жөндөмө мүчөлөрү** деп аталат. Мына ошол мүчөлөргө ылайык өзгөрүп турушу сөздөрдүн жөндөлүшү болот.

88-көнүгүү. Жадыбалды карагыла, андагы жөндөмөлөрдүн катар тартибин, суроолорун жаттап алгыла.

Атооч	**ким?**	**эмне?**	**кимдер?**	**эмнелер?**
Илик	кимдин?	эмненин?	кимдердин?	эмнелердин?
Барыш	кимге?	эмнеге?	кимдерге?	эмнелерге?
Табыш	кимди?	эмнени?	кимдерди?	эмнелерди?
Жатыш	кимде?	эмнеде?	кимдерде?	эмнелерде?
Чыгыш	кимден?	эмнеден?	кимдерден?	эмнелерден?

Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар экен?

http://eduportal.uz

89-көнүгүү. Кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле. Андан соң, үлгүдөгүдөй иштегиле.

БАБУР

Бабур Темур тукумунан эле. Бабур дүйнөдөгү эң сүйкүмдүү жана билимдүү **инсандардын** бири болгон. Ал **гүлдөрдү** жана **бактарды** жактырчу. **Индиянын** ысык аптабында өзүнүн Орто Азиядагы **Мекенин** бат-бат эстечү. Бабур **Самарканддын** өкүмдары болгондо 15 жаштагы бала болчу.

Бабур Индияда бар болгону төрт жыл жашады. Бул төрт жыл тынымсыз согуштарда өттү, ага тынчтык болбоду.

Бабур 1530-жылы кырк жети **жашында** каза табат.

90-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жөндөмөлөргө, анын суроолоруна жараша өзгөртүп жазгыла.

Окуучу, китеп, Ташкент, Каршы, көйнөк, жалбырак, шамал, күз, каникул, дептер, балта, Осмон.

18-§. АТООЧ ЖӨНДӨМӨСҮ

91-көнүгүү. Жөндөмөлөрдүн жадыбалын карагыла. Тиешелүү мүчөсү жок жөндөмө кайсы экенин байкадыңарбы?

http://eduportal.uz

92-көнүгүү. Табышмакты окугула да, жандырмагын тезинен тапкыла. Кайсы жөндөмөдө туруп, кандай суроого жооп берерин айткыла.

Аппак сүтүн эмизген,
Пакиза тамак жегизген,
Айым, Күнүм дегизген —
Бул ким?

А. Малаев

Эсиңерге туткула

Заттын, кубулуштун атын билдирип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроого жооп берген жөндөмө **атооч жөндөмөсү** деп аталат.

Мисалы: *Ч. Айтматов* (ким?), *жылдыз* (эмне?), *окуучулар* (кимдер?), *карагайлар* (эмнелер?).

93-көнүгүү. Атооч жөндөмөдө турган сөздөрдү таап, түшүндүргүлө да, бир нечесин дептериңерге көчүрүп алгыла.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН БАБАБЫЗДЫН НАСААТТАРЫНАН

Акыл көркү — тил,
Тилдин көркү — сөз.
Адамдын көркү — жүз,
Жүздүн көркү — көз.

http://eduportal.uz

94-көнүгүү. Текстти окугула да, тапшырмаларды аткаргыла.

ЖИЙДЕ

Өзбекстанда түрдүү дарактар өсөт. Алардын бири — жийде дарагы. Жийде — көп жылдык өсүмдүк. Анын жалбырагы күмүш түстө, мөмөсү майда, кызгылт болот. Жийде май айынын баштарында гүлдөйт. Гүлдөрү төгүлүп, мөмөлөрү көрүнө баштайт.

Өзбекстанда жийденин түрү — арбын. Нан жийде жана жайдары жийде — абдан көп.

1. Жийде кандай өсүмдүк экен?
2. Атооч жөндөмөдө турган сөздөрдү таап, мүнөздөмө бергиле.

19-§. ИЛИК ЖӨНДӨМӨСҮ

Эсиңерге туткула

Илик жөндөмөсүндөгү заттар бир нерсенин кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет да, **-нын** мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалат. Кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Ата**нын** баласы, эне**нин** сүтү, бала**нын** тилеги, кыш**тын** суугу, күн**дүн** чыгышы*.

http://eduportal.uz

95-көнүгүү. Берилген сөздөргө илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап айткыла.

Кылым, таене, капчыгай, мугалим, булак, достук, боз үй, көөкөр, ышкын, карагат.

96-көнүгүү. Үлгүгө ылайык иштегиле.

БАЛДАРЫН ТААП БЕРГИЛЕ

коён		чие
аюу		коёнек, бөжөк
карышкыр		күчүк
чычкан	**-нын** баласы	мамалак
ит		улак
эчки		бөлтүрүк

Үлгү: Чычкандын баласы — чие.

Билип ал: жаңы туулган баланы кээде чиеге салыштырышат.

Мисалы: Анын чиедей эки баласы бар.

97-көнүгүү. Текстти окуп, дептерге көчүргүлө. Илик жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн астын сызгыла.

Кайран энең Каныкей,
Он эки кыздын кенжеси.
Ошончо кыздын эркеси,
Кең көйнөктүн тазасы.
Зайып заттын паашасы,
Кара сурдун сулуусу.

(С. Каралаев)

http://eduportal.uz

98-көнүгүү. Текстти окуп, илик жөндөмөдө турган сөздөргө суроо бергиле.

МЕНИН КҮЧҮГҮМ

Каникул күндөрү болчу. Кубан достору менен ойноп жүргөн. Капыстан суунун жээгинен үн угулду. Балдар тыңшап калышты.

— Бул эмненин үнү? — деди Кубан.

— Баланын үнү го, — деди Сыргак.

— Жок, күчүктүн үнү, бирөө сууга салып жиберген го, — деди Кубан.

Ал үн чыккан жакка биринчи болуп чуркап барды. Кичинекей кара күчүк жээкке чыга албай жаткан экен. Аябай үшүп калыптыр. — Мен алам, мен алам, — деп балдар талашты.

— Жок, мен биринчи келдим. Менин күчүгүм болот, — деп Кубан үйүнө жөнөдү.

Эсиңерге туткула

-нын мүчөсү айрым учурда көмүскөдө калып айтылат.

Мисалы: *Азиз хан уулу Алмамбет*.

— *Кимдин уулу Алмамбет?*

— *Азиз хандын уулу*.

99-көнүгүү. **-нын** мүчөсүнүн көмүскөдө калган учуруна 4 сүйлөм түзгүлө.

Ү л г ү : Күн желеси. — Күн желеси түркүн түрлүү түскө ээ.

http://eduportal.uz

100-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөргө илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап дептерге жазгыла. «Т», «д» тыбыштарынын катар келген учурларына көңүл бургула.

Болот —
Кит —
Порт —
Кант —

Код —
Завод —
Салт —
Мамбет —

20-§. БАРЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

101-көнүгүү. Окугула. Кара тамга менен басылган сөздөргө суроо бергиле. Уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

1. **Улууга** урмат, кичүүгө **ызат.**
2. **Жакшыга** бир сөз, **жаманга** миң сөз.
3. **Малга** жарды болсоң да,
   Сөзгө жарды болбогун.

Эсиңерге туткула

Барыш жөндөмөсүндөгү заттар кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирет да, **кимге, эмнеге?** деген суроолорго жооп берет. Негизги мүчөсү: **-га (-ка, -ке, -ко, -кө, -ге, -го, -гө).**

Мисалы: *Бекзатка, келечекке, көлөкөгө, долоного*.

102-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү барыш жөндөмөсүнө жөндөгүлө.

Атантай, гүлкайыр, жоогазын, бетеге, полотно, пейзаж, Айгерим, сүлгү, түлөө, лицей, казак, чамгарак, терек, күздүк.

103-көнүгүү. Берилген сөздөргө барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн жалгагыла. Дептерге жазгыла.

Бала Эне Көл + Тоо Шаар	-га	**бардым**	
Бухара Жумуш Дүкөн + Мектеп Ташкент Конок	-га	**бардык**	

104-көнүгүү. Окугула да, тапшырмаларды аткаргыла.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

«Эринчээкке эшик — арт». Бул нусканы залкар жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков мындай деп чечмелейт:

«Эринчээкке эшик — арт, эринчээк болбо, балам», — дечү энем.

— Эшик артың эмне, эне? — десем.

— Арт — бул ашуу. Эринчээк кишиге эшик ачып чыгуу ашуу ашкандай көрүнөт, — дээр эле энем.

Ушул сөздү кийин мен Махмуд Кашкарынын китебинен окудум.

http://eduportal.uz

1. Макалды жазып алгыла, эсиңерге туткула, сөзүңөргө кошуп сүйлөгүлө. 2. Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган сөздөрдү тапкыла.

21-§. ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

Эсиңерге туткула

Табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган затты билдирип турат. **Кимди? эмнени?** деген суроолорго жооп берет. Негизги мүчөсү: **-ны (-ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү).**

Мисалы: *үкүнү, инини, кушту, Таалайды, Айдайды*.

Байкоо жүргүзөбүз:

Апам **нан** бышырды. Таштанбек **белек** алды. Айбек **жылкы** айдап келди.

105-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Касымды классташтары «кичинекей сүрөтчү» деп аташат. 2. Тишти дайыма тиш щётка менен тазалоо керек. 3. Аганы көрүп, ини өсөт, эжени көрүп, синди өсөт.

http://eduportal.uz

4. Чоң ата акчасын берип, Асылды алкады. 5. Уукту, түндүктү, сандыкты тоолуктар баалайт. 6. Тынар менен Ырыс сабакты чогуу даярдашат. 7. Атабек, китепти ал. 8. Көп окусаң, көптү билесиң. 9. Эмгек адамды багат. 10. Гүлүмай сайдагы кызгалдакты көрүп калды. 11. Жайлоону жапжашыл чөптөр каптады. 12. Сүзүү организмди чыныктыра турган каражаттардан бири. 13. Бул күнү сен апаңды куттуктаганды унутпа.

106-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Көмүскөдөгү **-ны** мүчөсүнө көңүл бургула.

БУУДАЙЫК

Көсөө куйрук, көк даңгыт,
Карышкыр алды буудайык.
Чагарак куйрук, чаар жон,
Жолборс алды буудайык.
Арсаң-арсаң жүгүргөн,
Аюу алды буудайык.

Молдо Кылыч

22-§. ЖАТЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

107-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп көчүргүлө.

http://eduportal.uz

Аяздын көркү муз.. бар.
Алгырдын көркү куш.. бар.
Тамактын көркү туз.. бар.
Саамайдын көркү кыз.. бар.
Жамгырдын көркү туман.. ,
Бүркүттүн көркү кыраан.. .
Байкабай жүрсөң кокустан,
Кор болосуң жаман.. .

Токтогул

Эсиңерге туткула

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор кыймыл-аракеттин каерде болгонун, кимде, эмнеде экендигин, ордун билдирет. **Кимде? эмнеде? кайда?** деген суроолорго жооп берет.

Мүчөлөрү: **-да (-де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө)**.

Мисалы: *Нурсултан* ***айылда*** *эс алды*. *Алма* — ***табакта***. *Китебим* — ***Берметте***.

108-көнүгүү. Суроо-жоопторду окуп көргүлө. Көп чекит коюлган жердеги мүчөлөрдү өзүңөр улагыла. Жаттап алгыла.

АТАЛАРДЫН СӨЗҮНӨН

Эмнеде көпүрө жок?
— Көл.. көпүрө жок.

Эмнеде тирөөч жок?
— Асман.. тирөөч жок.
Эмнеде каймак жок?
— Кара суу.. каймак жок.
Эмнеде тамыр жок?
— Таш.. тамыр жок.
Эмнеде жан жок?
— Дөңгөч.. жан жок.

109-көнүгүү. Окугула. Жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдү таап жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

ТААЛАЙ

Таалай апасы менен көчөгө чыкты. Алар аялдамага чейин жөө барышты. Андан автобуска отурушту да, «Балдар дүйнөсү» дүкөнүнө чейин барышты. Апасы Таалайга ак көйнөк, кара шым сатып алып берди. Алар дагы чарба дүкөнүнө барышты, андан ачкыч, шыпыргы сатып алышты.

110-көнүгүү. Көнүгүүнү схема боюнча иштегиле.

Биз	эмнеде? кайда? кимде?	**болдук**

Үлгү: Биз таятамдыкында болдук.

http://eduportal.uz

23-§. ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨСҮ

111-көнүгүү. Накыл сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө аракеттенгиле. Кара тамга менен басылган сөздөргө суроо бергиле.

Асыл — **таштан,** акыл — **баштан.**
Бекерчиден безе кач, **ушакчыдан** көчө кач, **адепсизден** алыс кач.
Аюудан корккон отунга барбайт.

Эсиңерге туткула

Чыгыш жөндөмөсүндөгү заттар кыймыл-аракеттин башталган ордун көрсөтөт. Суроолору: **кимден? эмнеден? каяктан?** Негизги мүчөсү: **-дан (-дон, -дөн, -ден, -тан, -тон, -тен, -төн).**

112-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөргө чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн улап, сүйлөм түзгүлө.

Акыл Карачач, боз чымчык, апам, бүркүт, торт, дүкөн.

113-көнүгүү. Салыштыргыла. Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочторду жазып көрсөткүлө.

АККАН СУУ

Ак кыянын боорунан,
Агып чыккан аккан суу.

http://eduportal.uz

Зоодон сынбай бир жери,
Кулап түшкөн аккан суу.
Аяк-башын үзүлтпөй,
Улап түшкөн аккан суу.

Жеңижок

АККАН СУУ

Жер бетине бүткөн кум,
Кумдан ойноп чыккан суу.
Жаркырап жердин койнунан,
Жайнап чыккан аккан суу.
Булак болуп тоолордон,
Кайнап чыккан аккан суу.

Барпы

114-көнүгүү. Ырды окугула. Чыгыш жөндөмөдөн турган сөздөрдү көчүргүлө.

ТОРГОЙ

Келгин куштун жакшысы,
Зыяны жок бир дагы.
Сайраса көңүл ачкычы,
Угумдуу үнү жаңырды.
Алыстан келип жол тартып,
Арбыта угуп мол тартып,
Түштүктөгү **өлкөдөн**
Учуп келет жол басып.
Эчен бийик **белдерден,**
Эчен кургак **чөлдөрдөн.**

К. Эсенкожоев

http://eduportal.uz

115-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү заттардын атын жазып, көчүргүлө. Суроо бергиле.

1. ... ун алынат. ... нан, токоч, камыр жасалат. 2. Сүт ... саалат. ... айран, быштак, сүзмө даярдалат. Аларды даяр түрүндө ... сатып алабыз. 3. Жүн ... кыркылат. 4. ... бут кийим жасалат. 5. Кымыз ... жасалат.

Машыгуу сабагы

116-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча өзгөртүп жазгыла.

Барак, булут, жираф, Айдар, асман, тоо, суу.

117-көнүгүү. Окугула. Зат атоочторду тапкыла. Алардын кайсы жөндөмөдө экендигин ажыраткыла.

ТАБЫШМАК

Табышмак — адамдагы тапкычтыкты, сезгичтикти, акылдын курчтугун сынаган элдик өнөр.

Элибизде табышмак айтышкан таймаштар болгон. Анда эки топко бөлүнүп алып, кезек менен табышмак айтышкан. Утулуп калган тарапты уткандар «сатышкан». «Бутуңду Букарга сатып, буудай алдырам. Колуңду Коконго сатып, конок алдырам»

http://eduportal.uz

деп, жеңилгендерди уяткарышкан. Кыздар, балдар намыс алдырбас үчүн табышмакты көп билүүгө аракет кылышкан.

118-көнүгүү. Билген табышмактарыңардан эки, үчтү жазгыла. Андан зат атоочторду тапкыла. Астын сызып, жөндөмө мүчөсүн аныктагыла.

119-көнүгүү. Көчүрүп жазып, зат атоочторго суроо бергиле.

Окуу — түндө алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди, жөн дебе,
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.

Ж. Баласагын

120-көнүгүү. Кара тамга менен басылгандарын көчүрүп жазгыла. Зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө экендигин көрсөткүлө.

Манасчы

Сагымбай Орозбак уулу — улуу манасчы болгон. Ал **«Манастын»** үч бөлүмүн тең жатка айткан. **Балык, Акылбек, Дыйканбай** деген **манасчылардан Сагымбай** таасир алган. Анын негизги **устаты Тыныбек манасчы** болгон.

http://eduportal.uz

1. Сагымбай Орозбак уулу ким болгон?
2. Манастын канча бөлүмүн жатка айткан?
3. Анын устаты ким болгон?

Кайталоо сабагы

121-көнүгүү. Текстти окугула. Зат атооч сөздөрдү дептерге көчүрүп жазгыла. Жөндөмөлөр боюнча талдагыла.

КУРКУЛДАЙДЫН УЯСЫ

Шар суунун боюнда, талдын бутагына илинген кичинекей «баштыкчаны» көрдүң беле? «Баштыкча» сууга тиер-тиймексен болуп салаңдап турат. Ага жетишиң да кыйын. Бул — куркулдайдын уясы. Куркулдай уясын кылкыбырды тыбыт, жүнгө аралаштырып тумшугу менен токуйт. Капталынан ооз чыгарып коёт.

Уя жасоо жагынан куркулдайга бир да канаттуу тең келе албайт.

Сөздүккө: Куркулдайдын уясындай — жылуу, жумшак, ыңгайлуу деген мааниде.

122-көнүгүү. Чекиттердин ордуна тиешелүү зат атоочторду койгула.

Карганын
....
....
....
.... уясы

Суурдун
....
....
....
.... ийини

http://eduportal.uz

123-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна жөндөмө мүчөлөрүн коюп окугула.

НУРТАЙ АЙЫЛГА БАРГАНДА

Нуртай шаар... өсүп, чоң атасы менен чоң энесинин тилин такыр эле билбей калыптыр. Анысын быйыл алты... чыгып, айылга барганда билип отурбайлыбы. Бир күнү Таажы чоң апасы үйдүн көлөкөсүндө отуруп:

— Нуртай, үй... көлдөлөңдү алып келчи. Астыбызга салып отуруп эс алалы, — деди.

Нуртай боз үйгө кирип, кайра чыгып, анан үй айланып көпкө жүрдү да, бир кезде:

— Чоң апа, ал үй... жок экен. Эч жерде жок... — деди алакан жайып.

— «Эч жер... жок» дегениң эмнең? Ал эми эле төр... жатпады беле.

... Көрсө, Нуртай чоң энесинин айткандарына түк да түшүнбөптүр. «Көлдөлөң» дегенди көл деп ойлоптур.

124-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла. Атооч жөндөмөдөгү заттардын астын сызгыла. Макалдардын маанисин чечмелеп бергиле.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

1. Мээнетиң катуу болсо, тапканың таттуу болот. 2. Уурунун жолу — кууш.

24-§. СЫН АТООЧ

125-көнүгүү. Табышмактарды окугула. Жандырмагын кайсы сөздөрдүн жардамы аркылуу табуугa болот?

1. Сырты бирөө — тоголок,
   Ичинде миң сан томолок.
2. Капкара курсагы бар,
   Керең кулагы бар.
3. Суюк, бирок суу эмес,
   Ак, бирок кар эмес.

Жандырмагын таптыңарбы? Таппасаңар кийинки көнүгүүдөн издегиле.

126-көнүгүү. Төмөндөгү заттарды сүрөттөп жазгыла.

Анар, казан, сүт, арча, кумшекер.

Үлгү: Анар. Тоголок, кызыл, ширелүү. Ширеси таттуу.

Эсиңерге туткула

Сын атооч *заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын, көлөмүн көрсөтөт,* **кандай? кайсы?** *деген суроолорго жооп берет*.

Мисалы: *кызыл, ак, кыйгыл, супсак, ийри, майда, кууш, картаң*.

http://eduportal.uz

127-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна көрсөтүлгөн сын атоочтордун мааниси туура келгенин таап койгула.

1. ... кар түштү. 2. Таятамдын ... китептери бар. 3. Чоң атам ... киши. 4. Апам ... шырдактарды жасады. 5. Бөбөгүмдүн тили ... .

(таттуу, сонун, аппак, ак көңүл, кызыктуу).

128-көнүгүү. Көчүрүп жазгыла, сын атоочтордун астын сызгыла.

Пил — абдан зор жаныбар. Узун тумшуктары менен жоон устундарды көтөрүп ташыйт.

Пил өзү чоң болгону менен чычкандан коркот. Эмне үчүн?

129-көнүгүү. Заттардын даамын, көлөмүн, өңү-түсүн сыпаттап, үлгү боюнча жазгыла.

Ү л г ү :

Ким?

Кандай?

Эмне?

Алма — тоголок, таттуу, кычкыл, ак, сары, кызыл

25-§. ЗАТТЫН ӨҢҮ-ТҮСҮН БИЛДИРГЕН СЫН АТООЧТОР

130-көнүгүү. Сүрөттөрдөгү заттардын өңү-түсүн атап жазгыла.

http://eduportal.uz

Өтө баалуу бир зат бар,
Сүйлөгөндү билбеген.
..., ..., ... көздөрүн,
Ирети менен ирмеген.

Кичине гана ... киши.
Өзү ичкери, сакалы тышкары.

Жайында ысыкты дегдейт,
Кышында суукту сезбейт.
Кийгени ... жибек,
Жылы бою чечпейт.

131-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Сын атоочторду таап, дептериңерге көчүргүлө.

1. Жаркыраган жаз келди. 2. Таңкы сыдырым жел бетти аймалайт. 3. Аксак ата тоолору бийик. 4. Көчө жымжырт. 5. Кызылдан көгү жакшы. 6. Бозунан карасы кооз.

7. Жердин көркү ачылат,
Жайкы жашыл гүл менен.
Жай сыпаты бир сонун,
Жандын баары ....

Токтогул

132-көнүгүү. Өң-түстү билдирген сөздөрдөн 10 сөз жазгыла.

http://eduportal.uz

133-көнүгүү. Заттардын түсүн кошуп, сөз айкаштарын түзгүлө.

... жалбырак, ... көйнөк, ... пальто, ... калпак, ... жоолук, ... өтүк, ... шибер, ... кийиз, ... жип, ... көз, ... тебетей, ... дасторкон, ... жууркан, ... туш кийиз, ... сандык, ... куржун, ... музоо, ... улак, ... козу, ... ат.

134-көнүгүү. 1. Ырды көчүрүп жазып, жаттагыла.

Баладай ыйлап жатты булут улуп,
Басылды улутунуп, улутунуп.
Соңунан кызыл, жашыл желе түштү.
Бир калган буюм сындуу унутулуп.

С. Эралиев

2. Булут, асман, батып бараткан күндү элестетип сүрөт тарткыла. Сын атоочторду атап, сүйлөм түзгүлө.

26-§. ЗАТТЫН ФОРМАСЫН, КӨЛӨМҮН, ДААМЫН БИЛДИРГЕН СЫН АТООЧТОР

135-көнүгүү. Форма, көлөмдү билдирген сын атоочторду өзүнчө бөлүп жазгыла.

Жумуру, ачуу, кычкыл, терең, кеңири, узун, ширин, таттуу, тоголок, тегерек, туздуу, ачкыл.

136-көнүгүү. Окугула. Сын атоочторду зат атоочтор менен бирге көчүрүп жазгыла.

http://eduportal.uz

Муздак, ээн, кыймылдаган жан жок, дардайган ордо гана турчу. Кардан жасалган чоң залдын ортосунда муз болуп тоңуп калган көл туруучу...

Кай суукка үшүгөндүктөн көпкөк болуп кеткен. Бирок үшүгөнүн сезчү эмес, анткени, Кар ханышасы өпкөн сайын ал суукка чыдамдуу болуп бүткөн. Анын үстүнө өзүнүн жүрөгүндө да муштумдай муз турбайбы...

Х.К. Андерсен

137-көнүгүү. Мүнөздү билдирген бул сын атоочторду сыпаттап айткыла.

Жумшак, чорт, орой, ак көңүл, кара санатай, шамдагай, шум, шайыр, жоош, момун, кибир, арамза, ач көз, сараң, март, берешен, аңкоо, калпычы, баатыр, эр жүрөк, коркок, назик, жалкоо, сулуу, келбеттүү.

138-көнүгүү. Досуңар же бөбөгүңөр жөнүндө аңгеме түзгүлө. Сын атооч сөздөрдү катыштыргыла. Аларды сыпаттагыла, мүнөзүн жазгыла.

139-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү жазып, сын атоочтордун астын сызгыла.

Момун чал момун дегенчелик эле адам. Эл аны элпек Момун деп атап алган. Айтканынан чыкпаган мындай жоош жумушчуну кайдан табат. (*Ч. Айтматов*)

http://eduportal.uz

140-көнүгүү. Сын атоочтордун карама-каршы маанилерин таап жазгыла.

Семиз — ...
Уйкучу — ...
Чоркок — ...
Шалаакы — ...
Мээнеткеч — ...
Мерез — ...
Элпек — ...
Кара ниет — ...
Берешен — ...
Кууш — ...

Ү л г ү : Шайыр — түнт. Момун — долу.

27-§. СЫН АТООЧТОРДУН КЕПТЕГИ МААНИСИ

Сын атооч ойду так, уккулуктуу, түшүнүктүү кылып баяндоого жардам берет.

141-көнүгүү. Сөздөрдүн бири-биринин айырмасын түшүндүргүлө. Анан бир нече сүйлөм түзгүлө.

китеп	кызыктуу	китеп
алма	таттуу	алма
окуучу	алдыңкы	окуучу

142-көнүгүү. Ырды окугула. Эгерде сын атоочтор болбосо, корозду кантип сүрөттөйт элек?

КОРОЗ

«Кукареку», короз,
Таажың кооз.
Алмадай жүзүң,
Мончоктой көзүң.
Мойнуң ийрек,
Сакалың жибек.

http://eduportal.uz

Куйругуң чатыр,
Уйкусу жок баатыр,
Мынчалык эрте,
Тургансың неге,
Ырдап кана,
Үнүңдү кере.

Р. Рыскулов

143-көнүгүү. Сүрөт боюнча 3 сүйлөм түзгүлө. Жаныбарлардын көрүнүшүн сыпаттагыла.

144-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Сулуу, кооз, нысаптуу, коркунучтуу, адилеттүү, орой.

Машыгуу сабагы

Эсиңерге туткула

Сын атоочтор зат атоочтор менен айкалышып айтылып, сөз тизмектерин түзүшөт. Мисалы: *аппак* кар (кандай кар?), *жылуу* тон (кандай тон?).

http://eduportal.uz

145-көнүгүү. Сын атоочторду зат атооч сөздөрү менен чогуу бөлүп көчүргүлө.

1. Узун жолду кыскарт. 2. Кызык кеп кулактын черин жазат. 3. Чытырман токойдо эмнелер гана жок. 4. Чынар аппак кайыңдын көлөкөсүндө ойноп отурду.

Үлгү: Тепкедей ачкыч. — Кандай ачкыч?

146-көнүгүү. Зат атоочторго сын атооч сөздөрдү маанисине ылайыктап айкаштырып, сөз айкаштарын түзгүлө.

... мөңгү, ... муз, ... тоок, ... ит, ... көл, ... кыз, ... окуучу, ... бай, ... суу, ... жигит, ... жалбырак, ... алма, ... коон, ... топ, ... окуя.

Үлгү: Ак мөңгү.

147-көнүгүү. Чекиттердин ордуна **-луу, -сыз** мүчөлөрүн койгула. Суроо бергиле.

Жаңгак... токой.
Булут... асман.
Шамал... жер.
Туз... тамак.
Балык... суу.

Булак... жайлоо.
Көз... шакек.
Эл... талаа.
Кант... чай.
Ай... түн.

Үлгү: Жаңгактуу токой. Жаңгаксыз токой. (Кандай токой?).

148-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

http://eduportal.uz

1. Арыктын жээги жалбыз... . 2. Карагай..., тактай..., көпүрө салат балта... . 3. Кыз... үйдө кыл жатпайт. 4. Кымыз... үйдөн киши үзүлбөйт. 5. Суу... жашоо болбойт. 6. Анарбай чоң атам билим... адис болчу.

28-§ . СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сын атооч заттын сын-сыпатын жайынча, салыштырып жана күчөтүп көрсөтө алат.

149-көнүгүү. Жадыбалды окуп, түшүндүрүп бергиле жана бир нече сүйлөм түзгүлө.

Жайынча даража	Салыштырма даража	Күчөтмө даража
жашыл ачуу ак	жашылыраак ачууraak агыш	жапжашыл өтө ачуу, апачуу аппак, өтө ак,

150-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү жазгыла. Сын атоочтордун маанисине көңүл бургула.

1. Бул алма кызыл. Тигиниси мындан кызылыраак. Булар кыпкызыл алмалар экен. Абдан кызыл алмалар экен.

2. Бул кызык окуя. Бул окуя жанагыдан кызыгыраак. Ал өтө кызык окуя экен.

http://eduportal.uz

151-көнүгүү. Зат атоочторду бири-бири менен салыштыргыла.

Пайдалануучу сөздөр: таттуу, алыс, туздуу, терең, бийик, катуу, жапыз, кичүү.

Бал — кант
Мектеп — бакча
Деңиз — көл
Айдаркөл — Соңкөл
Терек — тал
Арча — карагай

Ү л г ү : Бал канттан **таттуураак.**

152-көнүгүү. Табышмактарды окуп, салыштырма маанидеги сын атооч катышкан сүйлөмдү жазгыла.

1. Жайында карарып чыгат.
Күзүндө агарып бышат.
Ундан ак,
Кардан жумшак. (П...а)

2. Уучтаса ундан майда,
Уютса таштан катуу. (Ц....т)

153-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле. Салыштырма сын атоочторду белгилегиле.

1. Азыр кайсы мезгил? 2. Кышында аба ырайы кандай? Күзгө салыштыргыла. 3. Күн кышында кандай?

154-көнүгүү. Сүрөт боюнча сын атоочторду (жай маанидe, салыштырып, күчөтүп) катыштырып, аңгеме түзгүлө.

http://eduportal.uz

Машыгуу сабагы

155-көнүгүү. Ырды көчүргүлө. Сын атоочторго суроо бергиле.

Кышын көрдүм, Ысык-Көлдө кыш жакшы,
Ак кар басып аппак кылып кыштакты.
Жаш бөбөктү апасы уруп чыгарбай,
Терезеден карап турат тыш жакты.

А. Осмонов

? Өзүңдү жаш бөбөктүн ордуна коюп, терезеден тыш жакты карап көрчү! Кандай сын атоочторду таап алар экенсиң ...

156-көнүгүү. Сын атоочторду күчөтмө мааниге айландыргыла.

а) Өтө, эң, абдан, чымкый деген күчөткүч бөлүктөрдүн ылайыктуусун пайдалангыла.

http://eduportal.uz

Кичинекей — ... Уккулуктуу — ...
Сары — ... Момун — ...

б) Сын атоочторду кыскартып кайталоо менен күчөтмө даражаны түзгүлө. Мисалы: **кыпкызыл.**

Ак — ... Кичинекей — ...
Көк — ... Ачуу — ...
Сары — ... Таза — ...

в) Толук түрүндө кайталанган сын атоочтор аркылуу. Мисалы: Мыктынын мыктысы.

Мыкты — ... Жакшы — ...
Кызыл — ... Жаман — ...
Акылдуу — ... Чыр — ...

157-көнүгүү. Төмөндөгү сын атоочторду күчөтмө мааниге айландырып, сүйлөм түзгүлө.

Куу, аңкоо, чоркок, мээримдүү.

29-§. СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

158-көнүгүү. Ырды окугула. Сын атоочтордун маанисине көңүл бургула.

КҮЗ

Жалбырактар күбүлүшүп,
Бактын өңү сапсары.
Сагынычтар көңүл билбейт,
Суунун тунук акканы...

http://eduportal.uz

Ак кайыңдар солкулдаган,
Кулак сырга тагынды.
Көз мончоктой тизилишкен,
Каркыра үнү жаңырды.

Т. Адашбаев

1. Күздө табият кандай түстө болот экен?
2. Ырды жаттап алалы.

159-көнүгүү. Берилген сөз айкаштарын жөндөгүлө. Жөндөмө кайсы сөзгө уланат? Суроо бергиле.

Кашка суу, күлүк ат, аппак булут, камкор ата.

160-көнүгүү. Окугула, тапшырмаларды аткаргыла.

ДЕЛЬФИН

Байыртадан бери эле дельфиндер жөнүндө жомоктор көп.

Грек уламышында бир дельфин окуучу баланы кысык аркылуу мектепке жана кайра үйүнө жеткирип турчу экен. Бир күнү бала

http://eduportal.uz

ооруп, каза табат. Дельфин аны демейдегидей эле күтүп жүрөт. Акыры кичинекей досуна болгон кусалыктан ал дагы өлгөн экен.

1. Дельфиндин адамга достугу жөнүндөгү кандай окуяларды билесиңер? Оозеки айтып бергиле.
2. Дельфин жөнүндө сын атоочторду катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

161-көнүгүү. Ырды жазгыла. Сын атоочтордун маанисин сыпаттагыла.

ЧОҢ АТАМ

Аппак чапан жамынган,
Аппак куудай сакалы.
Айылыбыз бүт чакырып,
Ардактайт чоң атамы.

К. Жунушев

162-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, сүйлөм түзгүлө. Сын атоочтордун жазылышына көңүл бургула.

Куу, митаам, мактанчаак, капкара, көмүрдөй кара, бийик, даамдуу, сак, сук.

163-көнүгүү. Сүрөт боюнча аңгеме түзгүлө. Сын атоочторду колдонгула.

164-көнүгүү. Күчөтмө маанидеги сын атоочтордон катыштырып, 4 сүйлөм түзгүлө.

Машыгуу сабагы

165-көнүгүү. Макалды окуп, маанисин түшүнгүлө.

Сагызган **сактыгынан** өлбөй, **суктугунан** өлөт.

1. Кара тамга менен берилген сөздөргө суроо бергиле. 2. Бул сөздөрдү сын атоочко айландыргыла.

Үлгү: Сак...

166-көнүгүү. Катасы барбы? Болсо оңдогула.

АЗАМАТТЫН ЖАЗГАНДАРЫНАН

Апак кар жаады. Кар сүтөн акырак. Мен көкүш түстү жактырам. Жер бети акарып калды. Актын акы кар болуш керек.

Жазылышына көңүл бургула

Аппак, агыш, таптаттуу, кызылыраак, көпкөк, көгүлтүр, көгүш, кипкичине, капкара, чоң-чоң, кызыл-тазыл, ысык-суук, ала-була.

167-көнүгүү. Туура айткыла, туура жазгыла.

Жаңылмач

Көпкөк Көксөтүп
Көпөлөк, Көңүлдү

http://eduportal.uz

Көргүн деп
Көңүлдү
Көпөлөк,
Көргүн деп

Көтөрөт.
Көйнөгүн
Көп кызга
Көрсөтөт.

168-көнүгүү. Чекиттердин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп жазгыла.

1. Катуу... катуусу — жокчулук, жумшак... жумшагы — көңүл. 2. Билеги жоон бирди жыгат, билими күч... миңди жыгат. 3. Бул арал — марал... арал. 4. Асел Султандан чоң... . 5. Таятам кадыр... киши.

Машыгуу сабагы

169-көнүгүү. Ырды окугула. Сын атоочтордун астын сызгыла.

ТАРАНЧЫ

Медербектин мектептен
Чуркаганын карачы.
Кечээ тарткан чымчыктын
Бүтпөй калган канаты.

Чыйп-чыйп этип чыйпылдап,
Ал уча албай жаткандай.
Жансыз жалгыз канатын
Жанып-жанып каккандай.

Бүтөр менен канатын
Көк асманга көкөлөп,

http://eduportal.uz

Учуучудай таранчы
Турат аппак баракта,
Тиктеп дарак тарапка.

А. Өмүрканов

170-көнүгүү. Сын атоочторду толуктагыла. Көп чекиттин ордуна маанисине ылайыктап кошумчалагыла.

....
Кереметтүү — жомок
....

....
Тунук — суу
....

....
Ийри — сызык
....

....
Чынар — терек
....

....
Туюк — көчө
....

....
Жазы — барак
....

....
Акылдуу — кыз
....

....
Гүлдүү — көйнөк
....

171-көнүгүү. Төмөндөгү сын атооч сөздөрдү колдонуп, кыш жөнүндө бир нече сүйлөм түзгүлө.

Аяздуу, ызгаардуу, суук, жылуураак, күмүштөй, жылгаяктуу, бурганактуу, аппак, ундай.

http://eduportal.uz

172-көнүгүү. Күчөтмө сын атоочторду жай жана салыштырма мааниге айландыргыла.

Мапмайда, жупжумшак, өтө кооз, чымкый кызыл, күчтүүнүн күчтүүсү, топтоголок.

173-көнүгүү. «Жаңы жылдык арча» деген темада аңгеме түзгүлө. Сын атоочторду арбын катыштыргыла.

Чейректик кайталоо сабактары

174-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Зат атоочтун эрежесин айтып бергиле.
2. Суроолору кандай?
3. Жөндөмөлөрдү санап бергиле.
4. Жөндөмөлөрдүн суроолорун атагыла.

175-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жөндөгүлө.

Чалкуйрук, алп кара куш, Жызак, Жаныбек, агам.

176-көнүгүү. Кара тамга менен басылган зат атоочтордун жөндөмө мүчөлөрүн аныктагыла.

О, боорум, кас **душманды** сен көбөйтпө,
Дос, **курдашты** арттыргының бардык жерде.

Досуңдун жүгүн көтөр, **көңүлүн** ал,
Айткан сөздү унутпай эсиңе сал.

Ж. Баласагын

http://eduportal.uz

177-көнүгүү. Зат атоочторду таап жазгыла: 1. Канаттуулардын аты; 2. Жаныбарлардын аты.

		к					р	а		
		а		ч			д	а	к	
т		н	а	р						
		а				у				
		т		ң			л			к
		т			г		й			
		у			р					
	к	у		к	у		д	а	й	

	ж		л				с
	а		у				
	н		с		р		г
ж	ы			ы			
	б			у			
	а		к		р		
а	р				н		

Сөздүккө: Тынар — куштун мыктысы, кырааны. Куркулдай — уя куруугу чебер куш.

178-көнүгүү. Көрсөтүлгөн сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча жөндөгүлө.

Бермет, ак чардак, аркар, китеп, окуучу, жазуучу, кат, күн.

http://eduportal.uz

Мына, чейрек да башталды. Эми көңүл коюп окугула. Эрежелерди курулай жаттабай, аларды таяныч үлгү катары үйрөнгүлө. Бул билимдер келечекте силерге көмөкчү болот.

Бул чейректе:

* Сан атооч сөз түркүмү, сан атооч сөздөрүнүн түрлөрү тууралуу маалымат аласыңар;

* Ат атооч сөз түркүмү тууралуу биринчи ирет билесиңер. Ат атоочтун да түрлөрү бар, анын жөндөмөлөр боюнча өзгөрүүсү башкаларга окшобойт. Ушуга өзгөчө көңүл бургула.

30-§. САН АТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМҮ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

179-көнүгүү. Сүрөттөргө карап, суроолорго жооп бергиле.

1. Сүрөттө канча кулун турат? Бээлер канчоо? 2. Уйдун канча музоосу бар? 3. Жөжөлөр, тооктор канчоо экен? Жөжөлөр көппү, тооктор көппү? Тоокторду жана жөжөлөрдү мүнөздөгүлө.

http://eduportal.uz

Үлгү: Сүрөттө бир кулун турат.

Эсиңерге туткула

Заттын санын, катар-иретин билдирген сөз түркүмү ***сан атооч*** *деп аталат. Сан атоочторго* **канча? нече? канчанчы? неченчи?** *деген суроолор берилет.*

Мисалы: *Беш, он, жүз, миң,* (канча? нече?) *бешинчи, онунчу, жүзүнчү, миңинчи,* (канчанчы? неченчи?) *бешөө, алтоо* (канчоо?)

180-көнүгүү. Төмөндөгү сан атооч сөздөрүн окугула да, айырмасын жана окшоштуктарын белгилегиле. Кандай жазыларын байкап, бир нече сүйлөм түзүп жазгыла.

15 үй (он беш үй)	15-үй (он бешинчи үй)
20 катар (жыйырма катар)	20-катар (жыйырманчы катар)

http://eduportal.uz

5 күн	5-күн
(беш күн)	(бешинчи күн)
45 жыл	45-жыл
(кырк беш жыл)	(кырк бешинчи жыл)

181-көнүгүү. Үлгүгө карап, сан атоочторду өзгөртүп түзүп жазгыла.

1, 6, 12, 37, 55, 100, 205.

Үлгү:	канча?	канчанчы?	канчоо?
	бир	биринчи	бирөө

182-көнүгүү. Сан атоочторду катыштырып, «Биздин үй-бүлө» деген темада чакан дилбаян жазып келгиле.

31-§. ЭСЕПТИК САН АТООЧТОР

183-көнүгүү. Текстти окуп, суроолорго жооп бергиле.

КОЖОМКУЛ БАЛБАН

Кыргыздын белгилүү балбаны Каба уулу Кожомкул 1888-жылы 1-мартта туулган. Ал толуп турган 47 жашында бою 2 м 36 см, салмагы 165 кг болгон экен. Бутуна 52-размерлүү өтүктү атайын тиктирип кийчү. Мине турган атын да жылкылардан тандап минчү экен.

Ал балбандыгы өзгөчө адам болгон. Төө менен атты кадимкидей эле көтөрүп кетчү.

http://eduportal.uz

Тексттен сан атооч сөздөрүн тапкыла. Алар заттын санын көрсөттүбү же иретин билдирдиби?

184-көнүгүү. Табышмак-ырды окуп, жандырмагын мелдешип тапкыла. Андагы сан атоочторго мүнөздөмө бергиле.

Бир короодо он эки бала бар.
Алардын экөө иштейт.
Калгандары карап турат. Ал эмне?

185-көнүгүү. Төмөнкү сан атточ сөздөрдү катыштырып 4 сүйлөм түзгүлө.

90 мектеп, беш дептер, он дарак, алты өрдөк.

186-көнүгүү. Сан атооч сөздөрдү катыштырып, өз алдыңарча оозеки бир нече сүйлөмдү мелдешип түзгүлө.

Эсиңерге туткула

Сан атооч сөздөрү түзүлүшүнө карай экиге бөлүнөт.

1. Бир сөздөн түзүлгөн жөнөкөй сандар: Бир, беш, он, жүз, миң, миллион.
2. Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн татаал сандар: он бир, жүз жыйырма беш, бир миң тогуз жүз токсон беш, эки миң биринчи.

http://eduportal.uz

187-көнүгүү. Окугула. Андагы сан атоочтордун жөнөкөй, татаал экендигине карап бөлүп, түшүндүргүлө.

1. Биздин класста жыйырма сегиз окуучу окуйт. 2. Жазгы каникул жыйырма биринчи марттан жыйырма сегизинчи мартка чейин созулат. 3. Менин апам быйыл кырк жашка, а чоң апам алтымыш төрт жашка толду. 4. Биздин айылда эки жүз алтымыш түтүн эл жашайт. 5. Менин байкемдин жыйырма кою бар. 6. Мен китепканадан беш китеп алып окудум. 7. Бүгүн бизге төрт саат сабак болот.

188-көнүгүү. Өз алдынча жөнөкөй сан атоочко төрт, татаал сан атоочко төрт сүйлөм түзүп, жазып көрсөткүлө.

189-көнүгүү. Сызыкчалардын ордуна эсепти билдирген сөздөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Эр жигитке — өнөр аз. 2. Эжем — класста окуйт. 3. — кабат тону бар, тоголок келген бою бар. 4. Биздин үй-бүлөдө — киши жашайбыз. 5. Чоң энем — жашка чыкты.

190-көнүгүү. Суроолорго жооп таап, көп чекиттердин ордуна тиешелүү сан атоочторду коюп көчүргүлө.

http://eduportal.uz

Тапкычбекке суроолор

Бир кылымда ... жыл бар.
Бир жылда ... жума, ... күн бар.
Бир жумада ... күн бар.
Бир суткада ... саат бар.
Бир күндө ... саат бар.
Бир минутаны ... секунд түзөт.
Бир километрде ... метр, бир метрде ... сантиметр бар.
Бир килограммда ... грамм бар.

Бышыктоо сабагы

191-көнүгүү. Сан атоочтор катышкан макал-лакаптарды ойлонуп, толуктап окугула, мазмунун түшүндүрүп бергиле да, үйрөнүп алгыла.

Аталардын сөзүнөн

Билеги күчтүү ... жыгат,
Билими күчтүү... жыгат.
... кол тең эмес
... өлчөп, ... кес.
Кыздын ... чачы улуу.
Жигитке ... өнөр аздык кылат.
... сомуң болгончо, ... досуң болгону жакшы.
Жаман деген ... ат бар, жууса кеткис,
Жакшы деген ... ат бар, кууса жетпес.
Жакшы атка ... камчы,
Жаман атка ... камчы.

http://eduportal.uz

192-көнүгүү. Сан атооч сөздөрүн зат атоочтору менен бирдикте сөз менен көчүрүп жазгыла.

ДҮЙНӨДӨГҮ КЫЗЫКТАРДАН

Силер китти билесиңер го, суудa жашайт эмеспи. Ал дагы сүт эмүүчүлөргө кирет. Кит эң чоң жаныбар. Анын салмагы 190 тонна, ургаачысынын узундугу 33 метр. Жаңы туулган баласы 7—8 метр, салмагы 3 тоннага жетет.

Ал эми жерде жашаган сүт эмүүчүлөрдүн эң алпы — пил. Салмагы 5—6 тонна. Айрым эң зору — 12 тоннага жетет.

32-§ . ИРЕТТИК САН АТООЧТОР

193-көнүгүү. Жадыбалдагы сан атооч сөздөрүнүн маанисин салыштырып, мисалдар менен далилдегиле.

Заттын эсебин билдирген сөздөр	**Заттын иретин билдирген сөздөр**
бир катар	1-катар (биринчи катар)
он беш күн	15-күн (он бешинчи күн)
2001 жыл	2001-жыл (эки миң биринчи жыл)
72 үй	72-үй (жетимиш экинчи үй)

http://eduportal.uz

Эсиңерге туткула

Катар-иретти билдирген сөздөр **иреттик сан атооч сөздөрү** деп аталат. Иреттик сан атооч сөздөрүнө **канчанчы? неченчи?** деген суроолор берилет.

Мисалы: 1. *Заттын катар-иретин билдирген сөздөр: 20-үй, 5-кабат; 10-киши*. 2. *Жылдын, күндүн, кылымдын катарын билдирген сөздөр: 2012-жыл, 1-сентябрь*.

Жазууда сан атооч сөзүнөн кийин сызыкча (-) коюлат.

194-көнүгүү. Иреттик сан жана эсептик сан атооч сөздөрү кандай жазыларын байкагыла.

ЖАҢЫ ОКУУ ЖЫЛЫ КАЕРДЕ ЖАНА КАЧАН БАШТАЛАТ?

Биздин өлкөдө окуучулар үчүн жаңы окуу жылы 2-сентябрда башталарын билесиңер. Башка өлкөлөрдөчү? Эмесе, ошол жөнүндө билип алалы.

Голландия, Норвегия жана Швеция деген өлкөдө жаңы окуу жылы 1-августта, Индияда 1-апрелде башталат. Австралияда 1-январда, Никарагуада 1-октябрда каникулга чыгышат.

Дүйнөдө 172 өлкө 1-сентябрда, 16 өлкө март айында, 10 өлкө августта окушат.

http://eduportal.uz

195-көнүгүү. Көчүрүп жазып, иреттик сан атооч сөздөрүнүн кандай жазыларына көңүл бургула.

1. Айгүл 3-класста окуйт. 2. Ал Абай көчөсүндөгү 46-үйдө турат. 3. 1998-жылы биринчи Президентибиз И.А. Каримовдун демилгеси менен Имам Бухарий комплекси курулду.

Бышыктоо сабагы

196-көнүгүү. Ырды окугула, жаттап алгыла. Сан атоочторго мүнөздөмө бергиле.

22 ПАРТА

Келсең биздин класска,
Жыйырма эки парта бар.
Канча бала окуйт? — деп,
Кызыкпады канчалар.
Мен айтамын болжолун,
Өзүң жакшы көңүл бөл.
Канча бала окурун,
Калем ал да санап көр.
Ар партага экиден,
Жайгашканбыз капкачан.
Так эсебин бул жерден,
Уят болот таппасаң.
Отурганда бардыгы,
Бош калат үч партабыз.
Шашпай ойлоп эми сен,
Эсептечи, канчабыз?

А. Кыдыров

http://eduportal.uz

197-көнүгүү. Жадыбалды карагыла. Сан атоочтордун бөлүнүштөрүн байкап, эсиңерге сактап алгыла. Ар бир түрүнө бирден сүйлөм түзүп, дептериңерге жазып көрсөткүлө.

Жөнөкөй сан атоочтор		**Татаал сан атоочтор**	
эсептик сан	**иреттик сан**	**эсептик сан**	**иреттик сан**
беш	онунчу	он бир	он экинчи
алтоо	жыйырманчы	он бештей	жыйырма бешинчи
элүү	элүүнчү	жети жүз	кырк бешинчи
отуз	кыркынчы	беш жүз бир	жыйырма биринчи
сексен	алтымышынчы	эки миң бир	жүз токсонунчу

Эсиңерге туткула

Сан атоочтордун түрлөрү:

1. Эсептик сан: **бир, эки, он, жүз.**
2. Иреттик сан: **биринчи, бешинчи.**
3. Топ сан: **беш-бештен, он-ондон.**
4. Бөлчөк сан: **1,2; 5,2.**
5. Чамалама сан: **ондой, жүздөй.**
6. Жамдама сан: **бирөө, бешөө, алтоо.**

http://eduportal.uz

198-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөм ичиндеги сан атоочторду тууралап жазгыла.

1. Менин эжем он экинчи жашка чыгат. 2. Биз быйыл үч класста окуйбуз. 3. Балдар алты-алтоодон болуп бөлүнүшүп, футбол ойноп жатышты. 4. Биздин класстан II чейректе сегизөө окуучу окуунун эң мыктысы болуп аталышты.

33-§. САН ЖАНА ЗАТ АТООЧТОРДОН ТҮЗҮЛГӨН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

199-көнүгүү. Сан жана зат атооч сөздөрүнө коюлган суроолорго ылайык байкоо жүргүзгүлө. Анан үлгү боюнча жазуу жүзүндө иштегиле.

Сан атооч сөздөр	Зат атооч сөздөр
он беш	машина
отуз	күн
жүздөй	киши
жүз элүү	окуучу
беш жүз	сум
отуз биринчи	март
жыйырма беш	парта
канча?	**ким? эмне?**

Ү л г ү : Менин беш жүз сумум бар.

http://eduportal.uz

200-көнүгүү. Өз алдыңарча схема боюнча сан атоочтун түрлөрүнө жараша экиден сүйлөм түзүп, дептериңерге жазгыла.

эсептик сан
иреттик сан
бөлчөк сан
топ сан
чамалама сан
жамдама сан

| зат атооч |

201-көнүгүү. Текстти окуп, тапшырманы аткаргыла.

АКЫЛМАН МЕНЕН МУРАСЧЫЛАР

(араб элинин уламышы)

Эзелки бир заманда карыя жашаптыр. Анын үч уулу бар экен. Бир күнү балдарын чогултуп, керээзин айтат;

— Мен силерге он жети төө калтырдым. Улууңар — теңин, ортончуңар — үчтөн бирин, кичүүңөр — тогуздан бирин алгыла, — дейт да, көз жумат. Балдары атасынын мурасын бөлүшө албай кыйналышты. Он жети төө тең экиге да, үчтөн бирге да, тогуздан бирге да бөлүнбөйт экен. Ал татаал маселе чечилбей жатканда төө минген бир адам жолоочулап бараткан болот. Бир туугандар ал карыядан кеңеш сурашат.

— Менин төөмдү да кошуп алгыла, — дейт акылман карыя.

http://eduportal.uz

Ошентип, алар он сегиз төөнү бөлө баш- ташат. Теңи — тогуз, үчтөн бири — алты, тогуздан бир бөлүгү — эки болду.

— Эми кайра кошуп көргүлөчү, — дейт төөнүн ээси. Жигиттер кошуп киришти. 9 + 6 + 2 = 17. Бөлгөндө он сегизди бөлүштү эле, кайра кошкондо он жети болуп калды. Мына кызык тамаша!

— Өзүңөр көргөндөй, менин төөм да өзүмдө калды, силер да атаңар айткандай болдуңар, — деди акылман карыя төөсүнө минип жатып.

Сан жана зат атооч сөздөрүнөн түзүлгөн сөз тизмектери бар бекен? Таап, мүнөздөп бергиле.

202-көнүгүү. Өз алдыңарча сан атоочтун түрлөрүнө жараша ар бирине сүйлөм түзүп келгиле.

Бышыктоо сабагы

203-көнүгүү. Көнүгүүнү окугула. Зат, сын, сан атооч сөздөрүн таап, бөлүп-бөлүп жазгыла.

КӨЗҮБҮЗДҮН КУБАТЫ КАНЧАЛЫК?

Адамдын көзү канча түстү ажырата ала тургандыгын билесиңерби? Биз ак, кара, кызыл, көк, сары, чаар, боз сыяктуу бир канча түстөрдү билебиз. Буюмдардын, чөп-

http://eduportal.uz

төрдүн, гүлдөрдүн, кийимдердин ар кандай түстөрүн ажыратып айта алабыз. Табияттын кооздугунун өзү эле канча түстөрдүн бар экенин айтып турат.

204-көнүгүү. Окугула. Эсептик жана иреттик сан атоочторду бөлөк-бөлөк жазгыла.

Алты түстүү карандаш, онунчу имарат, кырк күн, экинчи түшүм, миң бир түн, бешинчи жыл, төрт катар, жыйырма бешинчи бет, элүү жыл.

Үлгү: Эсептик: алты түстүү карандаш...

Иреттик: онунчу имарат...

205-көнүгүү. Төмөндөгү көнүгүүнү окуп, сан, зат атоочтон турган сөз айкалыштарын таап жазгыла.

АДАМ КАНЧА СҮЙЛӨЙТ?

Адам бир сутканын ичинде бир саатка жакын тынбай сүйлөйт экен. Адам алтымыш жашка чыкканда сүйлөгөн сөзүн эсептегенде эки жарым жыл бою тынбай сүйлөгөн болот экен. Анын баарын жыйнап китеп кылып чыгара турган болсок, ал 5000 беттен турган, миң том болмок.

http://eduportal.uz

34-§. САН АТООЧТОРДУН ӨЗ АЛДЫНЧА ЖӨНДӨЛБӨСТҮГҮ

206-көнүгүү. Схема боюнча адегенде сөз айкаштарын түзүп, андан соң, бир нече сүйлөмдү оозеки түзүп жазгыла.

кандай
канча

→ күн, ай, жыл,буюмдар, идиш-аяктар, кийимдер, окуучулар,жер-жемиш, жашылчалар

207-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн жөндөлүшүн карагыла. Сан атоочу кайсы, зат атоочу кайсы, байкагыла. Сан атооч сөзү жөндөлөт бекен?

А. (канча? + эмне?) *беш китеп*
И. (канча? + эмненин?) *беш китептин*
Б. (канча? + эмнеге?) *беш китепке*
Т. (канча? + эмнени?) *беш китепти*
Ж. (канча? + эмнеде?) *беш китепте*
Ч. (канча? + эмнеден?) *беш китептен*

208-көнүгүү. Жогорудагынын үлгүсүнө салып, бул сөздөрдүн тизмегин дептериңерге жөндөп жазгыла.

Он күн, жыйырма дептер, отуз окуучу, он беш арча, элүү сом, бешинчи сабак, он парта, ондой киши.

http://eduportal.uz

Эсиңерге туткула

Сан атооч сөздөрү зат атооч сөздөрү менен айкашып келгенде, сан атооч сөзүнө жөндөмө мүчө уланбайт.

Бышыктоо сабагы

209-көнүгүү. Өзбекстандагы ири дарыялар кайсылар? Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Дарыялардын аттары	Узундугу
Сырдарыя	3019 км
Амударыя	2540 км
Зарафшан	877 км
Карадарыя	177 км
Кашкадарыя	373 км

Үлгү: Чырчык дарыясынын узундугу кырк эки км ге жетет.

210-көнүгүү. Сан, зат атооч формасындагы сөз тизмектеринен катыштырып, бир нече сүйлөм жазгыла.

Үлгү: 1000 сум — Мен алманы 1000 сумдан сатып алдым.

1. Сан атооч зат атоочтун эмнесин билдирет? 2. Эсептик сан атооч менен иреттик сан атоочтун айырмасын айтып бергиле. 3. Сан атоочтун түрлөрүнө мисал келтирип, дептериңерге көчүрүп жазгыла.

http://eduportal.uz

35-§. АТ АТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМҮ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сүйлөм ичиндеги зат, сан, сын атоочтордун ордуна колдонулуп, аларды алмаштырып айтылган сөздөр **ат атоочтор** деп аталат. Мисалы: ***Окуучулар*** *келишти*. ***Алар*** *келишти. (Кимдер келишти?) Ат атоочтор жекелик жана көптүк түргө бөлүнөт*.

211-көнүгүү. Жадыбалды карагыла. Кара тамга менен басылган сөздөрдүн кандай сөздөр менен алмашылганын байкагыла.

Керим бүгүн сабакка кечигип келди.	Ал бүгүн сабакка кечигип келди.
Үйдүн курулушу башталды.	Анын курулушу башталды.
Кызыл алманы Асел жеди.	Ал алманы Асел жеди.
Кубаныч 3"А" **класста** окуйт.	Кубаныч бул класста окуйт.

212-көнүгүү. Жогорудагыны үлгү кылып, бул сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөм түзүп жазгыла.

Мугалим, окуучу, автобус, самолёт, келгин куштар, жылдыз, ай, күн, дос.

Үлгү: Мугалим куштар жөнүндө сүйлөдү. Ал куштар жөнүндө сүйлөдү.

http://eduportal.uz

213-көнүгүү. Текстти окуп, ат атооч сөздөрүн тапкыла. Алар кандай зат атооч сөздөрүн алмаштырды? Түшүндүргүлө.

УЛУУ АДАМДЫ АТЫНАН АЙТПА!

Сыргактын чоӊ энеси бар. Ага чоӊ энеси бир күнү мындай деди:

— Дүкөндүн артындагы ат кимдики?

— Кадырбектики. Ал дүкөнгө келди, — деди Сыргак, катуу айтып, чоӊ энесине угуза. Ага чоӊ энеси наараазы болду.

— Ой, чунак, мунун айтканын кара, бешигин терметкенсип... Улуу адамды сыйлоо керек. Анын атынан айтканыӊ уят, — деди.

Т. Самудинов

214-көнүгүү. «Улууга урмат, кичүүгө ызат» деген темада чакан дилбаян жазып келгиле.

36-§. АТ АТООЧТУН ЖЕКЕЛИК ТҮРҮ

Ат атоочтун жекелик түрү булар: мен, сен, сиз, ал.

Мисалы: **I жак:** Мен жомок окудум.
II жак: Сен жомок окудуӊ.
(Сиз жомок окудуӊуз.)
III жак: Ал жомок окуду.

http://eduportal.uz

215-көнүгүү. Ат атооч сөздөрүн этиш сөздөрүнө айкаштырып бир нече сүйлөм түзгүлө.

Ким? Эмне? Эмне кылды?

Мен

Сен

Сиз

Ал

кел, иште, оку, жуун.
өстүр, укта, чурка, ырда.
бийле, кийин, кубан, тур.

Ү л г ү : Мен иштен келдим. Сен идишке гүл өстүр. Ал бийледи.

216-көнүгүү. Ат атоочтун жекелик түрүнүн кайсы жагында турганын айтып бергиле.

1. Мен апама жардам берейин. 2. Сен дүкөнгө барып келе калчы. 3. Сиз жаңы газетаны окудуңузбу?

217-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, өз алдыңарча сүйлөм түзгүлө.

Мен, сен, сиз, ал.

Машыгуу сабагы

218-көнүгүү. Көнүгүүнү көчүрүп жазгыла да, ат атооч сөздөрү зат атооч сөздөрү менен кантип алмаштырылганын айткыла.

1. Менин досумдун күчүгүнүн аты Короочу. Ал абдан сак күчүк. 2. Китепти айырбай, булгабай күтүү керек.

http://eduportal.uz

Ал — билим менен таалимдин булагы. 3. Кушубек Казыбаев күрөш боюнча республикалык мелдешке катышты. Ал — биздин класстын сыймыгы.

219-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула. Андагы көп чекиттердин ордуна тиешелүү ат атооч сөздөрүн коюп, көчүрүп жазгыла. Алар кайсы жакта турганын үстүнө жазып белгилегиле.

1. ... абдан тартиптүү, адептүү кыз. 2. ... үйдөн чыккан кезде кар жаай баштаган. 3. ... мектепке жарым саатта келдим. 4. ... Айгүл, Бермет, Касым болуп, бүгүн ыр-хор ийримине катыштык. 5. Бекзат, ... чай ичесиңби, же сүт ичесиңби? 6. Апа, ... чарчадыңыз го, эс алыңыз.

Эсиңерге туткула

Жекелик ат атоочтор сүйлөм ичинде мындайча өзгөрүп айтылат жана жазылат.

Ал — анын, ага, аны, анда, андан;

Бул — мунун, буга, муну, мында, мындан.

220-көнүгүү. Өз алдыңарча окуган ыр, аңгемелериңерден ат атоочтор катышкан сүйлөмдөрдү таап, жазып келгиле.

http://eduportal.uz

37-§. АТ АТООЧТУН КӨПТҮК ТҮРҮ

221-көнүгүү. Жадыбалды карап, ат атоочтордун жекелик түрүнөн көптүк түрү эмнеси менен айырмалана турганын байкагыла.

	Ат атоочтун жекелик түрү	**Ат атоочтун көптүк түрү**
I жак:	**Мен** окуйм.	**Биз** окуйбуз.
II жак:	**Сен** окуйсуң.	**Силер** окуйсуңар.
	Сиз окуйсуз.	**Сиздер** окуйсуздар.
III жак:	**Ал** окуйт.	**Алар** окушат.

222-көнүгүү. Жогорудагы жадыбалга карап, бул сүйлөмдөрдү өзгөртүп, жазып көрсөткүлө.

1. Ал мектепке келди. 2. Мен автобуска түштүм. 3. Сен бөбөгүңө чай бердиңби? 4. Сиз эс алып алыңыз. 5. Мен сага ишенем. 6. Апа, мен сизди таарынттымбы?

Ү л г ү: Ал мектепке келди (**ким?**). — Алар мектепке келишти (**кимдер?**).

223-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен ат атооч сөздөрдү таап, кайсы жакта тургандыгын айтып бергиле.

1. Биз сиздер менен мындан ары биргеликте иштешебиз. 2. Ал Курманбекти көрүп, эмне кыларын билбей туруп калды.

http://eduportal.uz

3. Мен «Тонг юлдузи» газетасын үзбөй окуп турам. 4. Алар бактан алма, өрүк терүүгө кетишти. 5. Биз өзүбүздүн мекенибиз менен сыймыктана алабыз. 6. Сиз берген жардамды эч качан унутпайм. 7. Силер өз учурунда келдиңер. 8. Сен жетишкен ийгиликке мен да жетишем.

224-көнүгүү. Схема боюнча өз алдыңарча бир нече сүйлөмдөрдү түзгүлө.

	мен, биз	сыйла, ук
ким? – кимдер?	сен, силер	көр, сыймыктан
эмне? – эмнелер?	сиз, сиздер	башта, сүйлө
	ал, алар	изилде, эмгектен

38-§. АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

225-көнүгүү. Көнүгүүлөрдү окугула, андагы ат атоочтор зат атоочтор менен бирге айтылганда өзгөргөн жокпу? Айтып бергиле.

1. «Шашпа, коён!» деген мультфильм карышкыр менен коён жөнүндө. Ал мультфильмди мен көргөм. 2. Бул бала — менин инимдин досу. 3. Бакыт, бул китепти Жыпарга берип койчу. 4. Бул күн мен үчүн абдан кубанычтуу болду.

http://eduportal.uz

Эсиңерге туткула

Ал, бул деген ат атооч зат атооч сөздөрү менен айкалышып келген учурда ат атооч сөздөрү жөндөмөлөр боюнча өзгөрбөйт. Мисалы:

Атооч: ким? Ал окуучу.
Илик: кимдин? Ал окуучу**нун**.
Барыш: кимге? Ал окуучу**га**.
Табыш: кимди? Ал окуучу**ну**.
Жатыш: кимде? Ал окуучу**да**.
Чыгыш: кимден? Ал окуучу**дан**.

226-көнүгүү. Эми өз алдыңарча бул сөз айкаштарын жөндөмөлөр боюнча өзгөртүп жазгыла.

Бул окуя, ал көйнөк, тигил жер.

227-көнүгүү. Ат атооч сөздөрүнүн кандай өзгөргөнүн байкагыла. Андан соң үлгү боюнча жазып көрсөткүлө.

Ал	китептин ...	анын ...
	мектепке ...	ага ...
	топту ...	аны ...
	көчөдө ...	анда ...
	айылдан ...	андан ...

Үлгү: Ал китептин барагы айрык. — Анын барагы айрык.

http://eduportal.uz

228-көнүгүү. Муну да жогорудагыдай иштегиле.

Бул — машинанын, гүлгө, дептерди, терезеде, үйдөн

машинанын	мунун..
гүлгө	буга...
дептерди	муну...
терезеде	мында...
үйдөн	мындан...

229-көнүгүү. Сүрөткө карап, ат атооч сөздөрүн катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө.

Машыгуу сабагы

230-көнүгүү. Ат атоочтордун жөндөлүшүн жадыбалдан карагыла. Алардын өзгөчөлүктөрүн билип алгыла.

Атооч:	ким?	эмне?	*Ал,*	*бул.*
Илик:	кимдин?	эмненин?	*Анын,*	*мунун.*
Барыш:	кимге?	эмнеге?	*Ага,*	*буга.*
Табыш:	кимди?	эмнени?	*Аны,*	*муну.*
Жатыш:	кимде?	эмнеде?	*Анда,*	*мында.*
Чыгыш:	кимден?	эмнеден?	*Андан,*	*мындан.*

231-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна тиешелүү ат атоочторду коюп жазгыла.

1. Кубан ооруп калгандыктан, ... ордуна мелдешке Асанкул катышты. 2. Оор жүгүн көтөрүүгө Бекжан жардам бергендиктен ... Кутман карыя алкыш айтты. 3. Чоң энем Аселди тизесине отургузуп алды да, ... көпкө чейин эркелетип отурду. 4. Сабыр Канатты издеп спорт залга кирген эле, ... Канат жок болчу.

232-көнүгүү. Бул ат атооч сөздөрүн катыштырып, жогорудагыдай сүйлөмдөрдү түзүп жазгыла.

Бул, мунун, буга, муну, мында, мындан.

233-көнүгүү. Текстти окуп, ат атоочторду тапкыла. Кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

ПАХТА

Пахта эң назик өсүмдүк. Аны качан эгүү керектигин, аны кандай өстүрүү керектигин окумуштуулар изилдешкен. Пахта жазында эгилет. Анын түшүмү мол болуш үчүн дыйкандар жай бою эмгектенишет. Ага тынымсыз суу, жер семирткичтер берилип турат. Күзүндө андан мол түшүм алынат.

http://eduportal.uz

234-көнүгүү. Кара тамга менен басылган сөздөрдү ат атооч менен алмаштырып, жөндөмө мүчөгө салып жазгыла.

Кызылча Фергана өрөөнүндө эгилет. **Кызылчанын** өстүрүлүшү өтө татаал келет. **Кызылчаны** отомоюнча жакшы түшүм ала албайт. **Кызылчага** өз убагында жер семирткич себилип туруш керек. **Кызылчада** витаминдер көп, ошондуктан андан кант чыгарылат.

Ү л г ү: Анын өстүрүлүшү өтө татаал келет.

235-көнүгүү. Кыймыл-аракетти билдирген бул сөздөрдү катыштырып, бир нече сүйлөм түзүп жазгыла.

ким?	ойнойт, ойноп жатат, ойноду.
эмне?	окуйт, окуп жатат, окуду.
каерде?	тазалайт, тазалап жатат, тазалады.
качан?	көрөт, көрүп жатат, көрдү.

39-§. ЭТИШ СӨЗ ТҮРКҮМҮ

Эсиңерге туткула

Заттардын кыймыл-аракеттерин билдирип, **эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне кылды?** деген суроолорго жооп берген сөз түркүмү **этиш** деп аталат.

http://eduportal.uz

236-көнүгүү. Сүрөттөгүлөрдүн кыймыл-аракетин байкагыла. Ким эмне кылып жатат? Аңгемелеп айтып бергиле да, төрт сүйлөм түзүп жазгыла.

237-көнүгүү. Текстти окуп, кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү тапкыла.

КУМУРСКАНЫН КИНДИК ЭНЕЛЕРИ

Кумурскалардын энелери таштаган уруктар буудайдын данынан бир аз кичирээк болот. Эне кумурска таштаган ар бир урук ошол эле замат анын балдарына, башкача айтканда, киндик энелерге өтөт. Ар бири бирден урук тиштеп кетишет. Алар ал уруктан чимейилге окшогон кичинекей кумурскалар чыкканга чейин ооздорунан түшүрүшпөйт. Тооктор өз жумурткасын балапан чыкканга чейин басып жатышса, булар кумурска чыкканга чейин ооздоруна тиштеп жүрүшөт. Сыягы алар уруктарга белгилүү даражада жылуулук берип турушат окшойт. Мындай кумурскаларды «киндик эне» деп атабаганда эмне деп атамак элек...

http://eduportal.uz

Эмне кылат? — барат, келет, сүрөт тартат.

Эмне кылып жатат? — баратат, келатат, сүрөт тартып жатат.

Эмне кылды? — барды, келди, сүрөт тартты.

Эмне кылган? — барган, келген, сүрөт тарткан.

238-көнүгүү. Этиш сөздөрүн таап, кандай суроого жооп берерин түшүндүргүлө.

Эстүү жаңылса, өзүн жемелейт,
Эси жок жаңылса, өзгөнү жемелейт.

40-§. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИ БИЛДИРГЕН СӨЗДӨРДҮН КЕПТЕГИ МААНИСИ

239-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна кандай сөздөрдү коюуга болорун жана алар кандай суроого жооп берерин айтып түшүндүргүлө.

АПАМ ... БАЗАРГА

Апам ... базарга,
Бөбөгүмдү ... деп,
Мен келгенче базардан,
Курсагын да ... деп.

Бөбөгүмдү ...
Курсагын да ...
Чачын дагы ...
Бир күнү кечке ...

http://eduportal.uz

Шок бөбөгүм жөн ...
Жолдон өтсө түз ...
Эки жакка ...
Козу-улактай ...

Таяныч сөздөр: ойноттум, карадым, кетти, тойгуз, ойнот, тойгуздум, тарадым, сереңдейт, элеңдейт, баспайт, жүрбөйт.

1. Этиш сөздөрү болбосо, оюбузду так билдире алат бекенбиз?
2. Ырды толуктап жазып алгыла да, жаттап келгиле.

Эсиңерге туткула

Этиш сөздөрү бардык кыймыл-аракетти билгизет да, оюбузду жыйынтыктайт.

240-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна өзүңөр сөз таап койгула да, тексттин мазмунун түшүндүргүлө.

АДАМДАН СЕЗИМТАЛДУУ АЙБАНАТТАР

Жылкы — көп айбандардын акылдуусу. Алар көзгө сайса көрүнгүс караңгыда да жолду таап ... . Алыска уурдап кетсе да, өз жерин адашпай таап ... .

http://eduportal.uz

Мышыктын көзүн таңып, каякка алып келсе да, өзүнүн үйүнө адашпай ... .

Канаттуулардын сак кулагы — үкү экен. Ал кандай үндүн каерден чыгып жатканын караңгыда эле так ... .

241-көнүгүү. Төмөндөгү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Иштеп жатат, ыйлады, сүйүндү, турат, тартты, барат, бийлеп жатат.

242-көнүгүү. Адабий окуу китебиңерден чакан аңгеме окуп, андан этиш сөздөрүн тапкыла.

243-көнүгүү. Төмөнкү зат атоочтордун кыймыл-аракетин билдире турган сөздөрдү таап, көп чекиттердин ордуна жазгыла.

Трактор... . Самолёт... . Китеп... . Сүрөт... . Кыш... . Уй... . Торгой... . Кайык... . Автобус... .

244-көнүгүү. Төмөнкү тексттеги кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Сен карандаш сатып алдың. 2. Мен китепти кайра китепканага тапшырдым. 3. Ал туулган жери Ташкент шаарына келди. 4. Сиз сумка алдыңыз. 5. Сиздер киного бардыңыздар. 6. Алар жайлоого барышты.

http://eduportal.uz

IV ЧЕЙРЕК

Мына, жыйынтыктоочу чейрекке да келип жеттик. Буга чейинки үйрөнгөнүбүздү ырааттуу эске салалы, билим жолун андан ары уланталы.

Бул чейректе:

* Этиштин чактарын тереңирээк үйрөнөбүз;

* Сүйлөм, анын маанисин жана түрлөрүн үйрөнөбүз;

* Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жаңыдан талдап билебиз;

* Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү тууралуу жаңы маалыматтарды алабыз;

* Тексттин темасы, идеясы жөнүндө билебиз;

* Сөз тизмеги тууралуу билүүгө жаңыдан киришебиз.

http://eduportal.uz

41-§. ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК. ЭТИШТИН УЧУР ЧАГЫ

Эсиңерге туткула

Кыймыл-аракеттин учурда (азыр) болуп жатканын билдирген этиш сөздөр учур чак деп аталат. **Этиштин учур чагы** эмне кылып жатат? Эмне кылып турат? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *турат, отурат, жүрөт, ойноп жатат, уктап жатышат, ойноп жатышат*.

245-көнүгүү. Сүрөттү карап, кыймыл-аракеттин болуп жаткан учурун суроо берип аныктагыла.

246-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү этиш сөздөрдү таап коюп, көчүргүлө.

1. Алма... . 2. Жалбырак... . 3. Сүрөт... . 4. Гүл... . 5. Сабак.. . 6. Пахта... . 7. Ыр... . 8. Суу... . 9. Чагылган ... .

http://eduportal.uz

Колдонулуучу сөздөр: саргаят, агат, бышат, тартылат, ырдалат, жаайт, ачылат, жаркылдайт, башталат.

247-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна тиешелүү зат атоочторду коюп көчүргүлө, учур чак этиштин астын сызгыла.

1. ... эмгектенип жатышат. 2. ... эс алып жатышат. 3. ... агып жатат. 4. ... кийип жатат. 5. ... сүзүп жатат. 6. ... чуркап жатат. 7. ... ырдап жатат. 8. ... бийлеп жатат.

248-көнүгүү. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөр этиштин кайсы чагы менен айтылып жатканын айтып бергиле.

Асман кирсиз ачык **болуп турат.** Күн бүгүн кандай көңүлдүү **тийген**. Отузга жакын уйларды алдыма салып, суу бойлоп төмөн карай бара жаттым. Жалгыз эле **бара жатамын**. Көңүлсүз, мага көрүнгөндүн баары алыс **көрүнөт.** Тээ береки мунарыктаган, алда кайда бир өгүздөрүн өңүлдөтүп, ары-бери чапкылап ойноп, эки койчу **жүрөт.** Койлорун ийрип, жуушатып **коюшкан.** Андан ылдый сайга жакын жерде көп уйду камап таштап, эки киши **отурат.** Тиги бирөө сайдан чыгып бараткан уйларды таш ыргытып, кайра тосуп алды. *(М. Элебаев боюнча)*

http://eduportal.uz

249-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Ал этиш сөздөр өткөн чактын маанисин берсин.

Кет, жүр, бар, чап, иште, кес, кел, ойло, бал, айда, кач, күл, жат.

250-көнүгүү. Төмөнкү ырды окугула. Учур чак этиштерди тапкыла.

ЖЕРДИ КӨРГҮЛӨ

Айылыма жетем деп,
Эңсеп кетип барамын.
Кетмен-Төбө жерлерин,
Беттеп кетип барамын.
Керимбайдын кылганын,
Кектеп кетип барамын.
Жетим, жесир калганды,
Эстеп кетип барамын.

(Токтогул)

251-көнүгүү. Бул сүйлөмдөрдөн келер чак этиштерди тапкыла да, текстти көчүргүлө.

1. Жакында жаз башталат. 2. Биз жазгы экскурсияга чыгабыз. 3. Эмгекчилерге оюн коюп берүү үчүн оюн даярдайбыз. 4. Жазында мектептин участогуна бак тигебиз. 5. Силер шаарга да барасыңар. 6. Алар бүгүн келишет.

http://eduportal.uz

252-көнүгүү. Төмөнкү этиш сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө. Келер чак этиштин астын сызгыла.

Уктайт, барганы жүрүшөт, окуганы жүрөсүң, кетишет, жүрүшөт, күлүп жатат, чертип жатат, кетемин, келишет, санап жатат, санайт.

253-көнүгүү. Бул тексттеги кара тамга менен басылган сөздөр кыймыл-аракеттин кайсы учурун көрсөтүп турат?

Мектептин алдындагы огородду Ормокой менен Рыскул **сугарып жатышты**. Бир оокумда алар ошол жерден карапа **таап алышты**. Аны үйлөрүнө жеткирбестен, өздөрүнүн классына алып **бара жатышты.**

Мектептин эшигинен карапаны алып киргенде, Самтырова эже мугалимдердин бөлмөсүнөн **чыгып келе жаткан**. Самтырова чындыгында эки бала көтөрүп келген карапаны таап алды деп ойлогон жок.

254-көнүгүү. Төмөнкү схеманы карап, этиштин учур чагы кантип түзүлөрүн байкагыла да, үлгү боюнча сүйлөм түзүп жазгыла.

Этиштин учур чагы кантип түзүлөт?

көрүп, ойлонуп — отурат, отурам, отурасың

http://eduportal.uz

сүрөт тартып
угуп

жатат
жатам
жатасың

Ү л г ү : Мен телевизор көрүп отурам. Ал сүрөт тартып жатат.

255-көнүгүү. Бул сүйлөмдөрдөгү кара тамга менен басылган сөздөр этиштин кайсы чагын көрсөтүп турат?

1. Окуучу портфелинен китепти **алып жатат.** 2. Комбайн буудайды **чабат.** 3. Анара катты почта **ящигине салды.**

Эсиңерге туткула

Этиштин учур чагы жекелик жана көптүк түр болуп экиге бөлүнөт.

Бир заттын учурдагы кыймыл-аракети учур чактын жекелик түрүн түшүндүрөт.

М и с а л ы : *Учуп бара жатат. Сүйлөшүп турат* (эмне кылып жатат?).

Бир нече заттын учурдагы кыймыл-аракети учур чактын көптүк түрүн түшүндүрөт. Мисалы: *Учуп бара жатышат. Сүйлөшүп турушат* (эмне кылып жатышат?).

256-көнүгүү. Этиштин учур чагына суроо берүү менен сүйлөм түзүп жазгыла.

http://eduportal.uz

Биз	жатабыз
Силер	жатасыңар
Алар	жатышат
Биз	турабыз
Силер	турасыңар
Алар	турушат.

Үлгү: Силер бирөөнү күтүп турасыңарбы?

257-көнүгүү. Өз алдыңарча этиштин учур чагына үч сүйлөм түзүп жазып келгиле.

42-§. ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАГЫ

258-көнүгүү. Бала эмне кылып жатканын суроо берүү менен түшүндүрүп бергиле жана сүйлөм түзгүлө.

Эсиңерге туткула

Алдыда боло турган кыймыл-аракетти билдирген сөздөр **этиштин келер чагы** деп аталат. *Ал **эмне кылат?*** деген суроого жооп берет. Мисалы: *Жакында жаз келет. Биз көчөттөрдү тигебиз.*

http://eduportal.uz

259-көнүгүү. Көнүгүүлөрдү окуп, суроо бергиле. Алар этиштин кайсы чагын билдирерин түшүндүргүлө.

1. Менин карындашым келерки жылы 1-класска барат. 2. Биз дем алышта тоого чана тебүүгө барабыз. 3. Сен эртең менен саат канчада турасың?

260-көнүгүү. Текстти окуп, этиштин келер чагын билдирген сүйлөмдөрдү тапкыла.

ЫНТЫМАКТУУ ДОСТОР

Бүгүн бардык балдар мектепке келишти. Бирок Акылбек сабакка келбеди.

Акылбектин классташтары сабактан кийин, анын үйүнө барышты. Апасы Акылбектин ооруп калгандыгын айтты.

Достору Акылбекке сабакта өтүлгөн темалар жөнүндө сүйлөп беришти.

261-көнүгүү. Накыл кептерди окуп, маанисин түшүнгүлө да, эсиңерге сактап алгыла.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

1. Булар баарыбызга керек: ден соолук, мыкты кулк-мүнөз, чынчылдык, ак эмгек.
2. Акылдуу адамдардын сапаты булар болот: өткөн нерсеге өкүнбөйт, ак эмгек-

http://eduportal.kz

тен коркпойт, жалкоо болбойт, колунан келбегенге курулай кийлигишпейт, каалаган нерсеси колуна тийбегенге кайгырбайт.

3. Булар жакшы жашоого жардам берет: эмгекчилдик, чыныгы достук, жакшы тарбия, жылуу-жумшак сөз, жакшы акыл-кеңештер.

Этиштин келер чагын билдирген сөздөрдү таап, түшүндүргүлө.

43-§. ЭТИШТИН ӨТКӨН ЧАГЫ

Эсиңерге туткула

Кыймыл-аракеттин, окуянын болуп өткөндүгүн билдирген сөздөр этиштин **өткөн чагы** деп аталат.

Этиштин өткөн чагы эмне болду? эмне кылды? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Таң атты. Күн чыкты*.

262-көнүгүү. Төмөндөгүлөрдү окуп, кыймыл-аракеттин качан болгондугун түшүндүргүлө.

Кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн кантип билдиребиз?

Машина	жүрдү кетти келди токтоду	Алмаз	уктады турду жуунду тамактанды

http://eduportal.uz

263-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдүн кайсылары этиштин өткөн чагын, кайсылары учур жана келер чагын билдирет?

Концерт аяктады, саякатка барабыз, газета окуп жатат, комуз күүсүн уктук, сабак башталат, суу агып жатат, атка миндим, автобуска отурушкан, таң атты, шамал жүрүп жатат, кар жаайт, келгиндер келет, түн кирген, тамак бышты, шаарга барышкан, биздикине келишчү.

Ү л г ү :

Учур чак	**Келер чак**	**Өткөн чак**
газета окуп жатат	саякатка барабыз	концерт аяктады

264-көнүгүү. Текстти окугула. Тапшырмаларды аткаргыла.

БОЗ ҮЙДҮН ИЧИ

Боз үйдүн так ортосу — коломто, ага казан асылат. Төр — үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк жыйылып, конок күтүлүп, адамдар жатышат. Ал жерге ала кийиз, өрөө кийиз, шырдак, көлдөлөң, төшөк сыяктуу баалуу буюмдар салынат. Жүктүн эки жагына секичек илинчү. Эр жагы —

http://eduportal.uz

үйдүн оң тарабы. Анда эркектердин кийими, куралы, ат жабдык ж.б. буюмдар коюлган. Улага — үйдүн кире бериши. Ага, адатта, отун жыйып, ээр-токум коюлган.

Текстте этиштин кайсы чактарын билдирген сөздөр бар экен? Таап, түшүндүргүлө, көчүргүлө.

265-көнүгүү. Төмөндөгү уңгу сөздөрдү этиштин үч чагына өзгөртүп, бир нече сүйлөм түзгүлө. Суроо берип, жооп тапкыла.

Бар, кел, чурка, токто, жаз, сура, бийле, кыйкыр, ач, өс, жаа, ил.

44-§. ЭТИШ СӨЗДӨРҮНҮН ЖЕКЕЛИК ЖАНА КӨПТҮК БОЛУШУ

Бир адамдын кыймыл-аракети же башка заттын ал-абалы кандай айтылат?

266-көнүгүү. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп, суроо бергиле. Алар канча заттын кыймыл-аракетин билдирди? Түшүндүргүлө.

1. Чымчык учту. 2. Аары чакты. 3. Аюу чээнге кирди. 4. Ат кишенеп жатат. 5. Мышык мыёолоду. 6. Саат жүрүп жатат. 7. Сабак азыр башталат.

http://eduportal.uz

Эсиңерге туткула

Бир заттын кыймыл-аракетин же ал-абалын билдирген сөздөр этиштин **жекелик түрү** деп аталат. Этиштин жекелик түрү **эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат?** деген суроого жооп берет.

267-көнүгүү. Төмөндөгү уңгу сөздөрдү пайдаланып, этиштин жекелик түрүнө оозеки мисалдарды келтиргиле.

Ук, сүйлө, изде, иште, тазала, секир, жыйна.

268-көнүгүү. Төмөндөгү сүйлөмдөр канча заттын кыймыл-аракетин же заттын ал-абалын билдирди?

1. Теректер шуулдады. 2. Жылдыздар чыкты. 3. Күндөр, айлар өтүп жатат. 4. Аялдамада көп адамдар турушкан. 5. Жаз келсе көп көчөттөрдү тигебиз.

Эсиңерге туткула

Бир нече заттын кыймыл-аракетин же ал-абалын билдирген сөздөр этиштин **көптүк түрү** деп аталат. Алар эмне кылышты? эмне кылышат? эмне кылып жатышат? деген суроолорго жооп берет.

http://eduportal.uz

269-көнүгүү. Бул уңгу сөздөрдү пайдаланып, этиштин көптүк түрүнө бир нече мисал келтиргиле. Алар кантип жасалганын түшүндүргүлө.

Аткар, сайра, кубан, ук, кара, жуу.

270-көнүгүү. Накыл кептерди окуп, этиштин жекелик жана көптүк түрүнө мисалдарды тапкыла.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

1. Эмгекти сүйгөн адам алп адамды жеңет.
2. Бакыт күрөшүн тапкан адамга энчиленген.
3. Жакшылык кылган адам милдет кылбайт.
4. Сый эң арзан жасалып, эң кымбат бааланат.
5. Чыдамкай, токтоо, эмгекчил адамдар гана баарын жеңе алышат.

45-§. ЭТИШТИН БУЙРУК ТҮРҮ

271-көнүгүү. Бул сөздөр кандай мааниде, эмне максат менен айтылганын түшүндүргүлө.

1. Бери кара, айткан сөздү ук. 2. Тартипсиздик кылба, сабагыңды жакшы оку. 3. Кийимиңди булгаба, айрыба, топчуңду үзбө. 4. Улууларды урматтап, кичүүлөрдү

http://eduportal.uz

ызаттап жүр. 5. Улуу киши сүйлөп жаткан-да, ортого түшүп сөзүн бөлчү болбогун.

Эсиңерге туткула

Этиштин буйрук түрү кыймыл-аракетти сөзсүз аткаруу зарылдыгына жараша айтылат.

272-көнүгүү. Текстти окугула. Буюруу маанисинде айтылган сөздөр барбы?

СЕН МЕЙМАНГА БАРГАНДА...

Сен, жеткинчек, эми чоңоюп калбадыңбы. Жолдошуңдун же таанышыңдын үйүнө барып калышың мүмкүн. Ата-энең менен чогуу мейманчылоо да болбой койбойт. Ошондо өзүңдү кандай алып жүрүүң керек:

1. Эч себепсиз жолдошуңдукуна бара бербе.
2. Чакырса же себеп менен барууга туура келсе алгач үстү-боюңду иретте; кийимиң тазабы, бут кийимиң ылай, чаң эмеспи, чачың таралганбы, байка,
3. Эгер саатка болжоп чакырылсаң маалында барууга аракет кыл. Көп кечигип барганың — курбуңду жана өзүңдүн убадаңды сыйлабагандыгың.
4. Бир маанилүү себеп менен кечиктиң дейли. Ал үчүн кечирим сура.

http://eduportal.uz

273-көнүгүү. Төмөнкү буюруу маанисинде айтылган сөздөрдүн маанисин чечмелегиле.

1. Дасторконго бата кылууну унутпа. 2. Колуңду жуубай дасторконго отурба. 3. Напсиңди тый, артыкча өлчөмдө жеп — ичүүдөн сактан. Оозуңда тамак болсо сүйлөбө.

274-көнүгүү. Ырды окугула. Андан буюруу маанисинде айтылган сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө.

КУЛАГЫҢА КҮМҮШ СЫРГА

Акты төкпө,
Айыпсызды сөкпө.

Бош идишти аспа,
Босогону баспа.

275-көнүгүү. Ушул сыяктуу накыл кептерден ата-энеңерден сурап, жазып келгиле.

46-§. СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Эсиңерге туткула

Сүйлөм ичинде сөздөр мааниси боюнча байланышып, бирдиктүү маанини билдиришин **сөз айкаштары** дейбиз.

Мисалы: *ак + көйнөк = ак көйнөк*
беш + саат = беш саат
Айгүл + келди = Айгүл келди

http://eduportal.uz

276-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү мааниси боюнча байланыштырып, сөз айкаштарын түзүп жазгыла.

ак	килем	беш	булбул
кооз	булут	акын	ай
темир	тумак	узун	топ
жылуу	жол	кайыш	аркан

Ү л г ү : Жылуу тумак (сын атооч + зат атооч).

277-көнүгүү. Схема боюнча мелдешип, беш сөз айкашын түзгүлө.

сын атооч + зат атооч

1. Даамды
2. Өң-түстү
3. Көлөмдү
4. Форманы
5. Сапатты

билгизген сын атоочтор

Ү л г ү : Кызыл өрүк.

278-көнүгүү. Текстти окуп, сөз айкаштарын тапкыла.

ТИЛЕКМАТ АКЕНИН БАТАСЫ

Сары самоор, кызыл чай,
Алдыңардан кетпесин.
Кара саба, бал кымыз,
Капшытыңдан кетпесин.
Узун өмүр, бак берип,
Душманыңар жетпесин.
Оомийин!

http://edupportal.uz

47-§. СҮЙЛӨМ

279-көнүгүү. Сүрөттү карап, суроолор боюнча иштегиле.

1. Асан эмне кылып жатат?
2. Сүрөт боюнча аңгеме жазгыла.

Эсиңерге туткула

Айрым бир бүткөн бирдиктүү ойду билдирген сөз же сөздөрдүн айкалышы **сүйлөм** деп аталат. Мисалы: *Бөлүнгөндү бөрү жейт. Төө ысыкка чыдамдуу келет. Сенин атың ким?*

280-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин коюп, баш жана кичинекей тамгаларын байкап, көчүрүп жазгыла.

Гербарий — атайын кургатылган чөптөрдүн коллекциясы жашыл талааларда ачык түстүү гүлдөр жайнайт ак куу сайроочу куштарга кирбейт.

http://eduportal.uz

281-көнүгүү. Берилген сөздөрдү сүйлөмгө айланткыла.

1. Каркыралар, учуп бар, асман.
2. Катуу, саат, шыңгыра.
3. Дүрбү, ата, тоо арасы, менен, кара.

282-көнүгүү. Сүйлөм түзгүлө. Төмөндөгү сөз айкаштары катышсын.

Таңкы шыудурум, жоогазын гүлү, космонавттар күнү, булактын көзү, калптын көзү, калптын казаны.

283-көнүгүү. Жазгыла. Сүйлөмдөргө суроо түзгүлө.

Жаз келди. Айлана көк-жашыл көркке келди. Малдар талаага жайылды. Адамдар жеңил кийиништи. Алар жазгы эмгекке кызуу киришти.

48-§. СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Жай сүйлөм

Сүйлөм канчага бөлүнөт? Эсиңердеби?

Сүйлөм

Жай сүйлөм | Суроолуу сүйлөм | Илептүү сүйлөм | Буйрук сүйлөм

http://eduportal.uz

284-көнүгүү. Окугула. Сүйлөмдөрдүн айтылышына, тыныш белгилерине көңүл бургула.

ЭМНЕ ТАТТУУ?

—Дүйнөдө эмне таттуу?—деп сурады Асан.
—Бал,—деп жооп берди Асел.
—Ооба, сага бал эле болсо болду!

Достор, анда силер айткылачы. Дүйнөдө баардыгынан эмне таттуу?

Эсиңерге туткула

Жай сүйлөм ойду жайынча гана билдирет. Аягына чекит (.) коюлат.

Мисалы: *Өнөрлүү өлбөйт*.

285-көнүгүү. Ырды окугула. Жай сүйлөм, суроолуу сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

—Үркөр, үркөр — топ жылдыз,
Үркүп кайда барасың?
—Тоо желимге барамын.
—Тоо желимде эмнең бар?
—Ыштык айдар уулум бар.
Жибек созор кызым бар.

286-көнүгүү. Төмөндөгү суроолорго жооп жазгыла.

1. Сен канчанчы класста окуйсуң?
2. Атаңдын иш жайы кайсы жерде?

http://eduportal.uz

3. Апаң ким болуп иштейт?
4. Чолпон жылдызы качан чыгат?

287-көнүгүү. Сүйлөмдөргө суроо түзүп жазгыла.

1. Байчечекей — эрте ачылган гүл. 2. Асылбек комузду кыйын чертет. 3. Ырыс алды — ынтымак. 4. Тоңкулдакты «токой доктуру» деп аташат. 5. Гүлнара Булак-Башыга барат. 6. Бурулча англисче үйрөнүп жүрөт. 7. Жапар математикадан жакшы окуйт.

288-көнүгүү. Окугула. Үкү жөнүндө 3-4 суроо түзгүлө. Ал суроолорду дептериңерге жазгыла.

ҮКҮ

«Үкү деген ыйык бар, тил билбеген кыйык бар», — деп айтылат эл ичинде. Ата-бабаларыбыз үкүнү ыйык деп эсептегендиктен, анын жүнүн кыздардын тебетейине, шөкүлөгө, бешикке тагышкан.

49-§. СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ

Эсиңерге туткула

Суроо маанисинде айтылган сүйлөм суроолуу **сүйлөм** деп аталат. Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо (?) белгиси коюлат. Мисалы: *Саат канча болду?*

http://eduportal.uz

289-көнүгүү. Ырды көркөм окугула. Суроо иретинде айтылган сүйлөмдөрдү таап, талдагыла.

КИМ?

Ак шейшепке ороп сени,
Кичинеңден баккан ким?
Уйку көрбөй, узун түндө,
Таптап сени жаткан ким?

М. Жангазиев

290-көнүгүү. Ар бир сүйлөм кандайча айтылганына көңүл бургула.

Жаз мезгили кайсы айдан башталат? Жазда кайсы куштар учуп келишти? Жаз мезгилинен кийин кайсы мезгил башталат?

291-көнүгүү. Текстти алым-сабак түрүндө окугула. Тиешелүү тыныш белгилерин коюп көчүргүлө.

— Суу атасы ким?
— Жол атасы ким?
— Сөз атасы ким?

— Суу атасы — булак.
— Жол атасы — туяк.
— Сөз атасы — кулак.

292-көнүгүү. Окугула. Сүйлөмдөргө өзүңөр суроо түзүп, көчүргүлө.

Заринанын сабак кылуучу бөлмөсү бар. Ал досу Динара менен ал бөлмөдө сабак даяр-

http://eduportal.uz

дашат. Зарина Динарага сөздөрдүн маанисин үйрөтөт. Динара Заринага көркөм окууга жардам берет.

293-көнүгүү. Берилген суроолорго жараша сүйлөм түзгүлө.

Эмне? Эмне үчүн? Ким? Кайда? Эмне кылды?

294-көнүгүү. Алым-сабак кеп түз. Кандай сүйлөмдөр катышат? Жазып келгиле.

50-§. БУЙРУК СҮЙЛӨМ

Эсиңерге туткула

Бир нерсени аткарууга буюруу иретинде айтылган сүйлөм **буйрук сүйлөм деп аталат. Буйрук сүйлөмдүн аягына чекит (.)** коюлат. Мисалы: *Улууну урматта, кичүүнү ызатта. Дүлөй болбос үчүн кулагыңды сакта.*

295-көнүгүү. Төмөндөгү буйрук сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

Таза болсоң — суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Балбан болсоң — жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.

http://eduportal.uz

296-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздү койгула. Кандай сүйлөм түзүлдү?

Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
— Кетирекей Керимбек,
...... бизге тезирээк.

297-көнүгүү. Буйрук сүйлөмдөргө 4 сүйлөм түзүп жазгыла.

51-§. ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ

Эсиңерге туткула

Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөм **илептүү сүйлөм** деп аталат. Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп (!) белгиси коюлат. Мисалы: *Жашасын тынчтык! Жоголсун согуш! Оо, Ала-Тоо, Ала-Тоо, Ала-Тоо, ата-бабам өскөн жер!*

298-көнүгүү. Ырды көркөм окугула. Илептүү сүйлөмдөрдүн окулушуна көңүл бургула.

Ах, чиркин, биздин күндөр кандай таттуу.
Бүгүндөн эртеңкиси ыракаттуу!
Табият жана анын музыкасы.
Күн санап, кандай сулуу, кандай шаттуу!

299-көнүгүү. Илептүү сүйлөмдөрдөн өз алдыңарча 3 тү түзгүлө да, дептериңерге жазгыла.

http://eduportal.uz

300-көнүгүү. Окугула. Сүйлөмдөрдү маанисине карай ажыраткыла.

ТАШКЕНТ

Ташкент — эң кооз шаар. Сен Ташкент шаарын көргөнсүңбү?

Ташкентте завод, фабрика, мейманкана, метро, эс алуучу жайлар бар. Ташкентке ар түрдүү мамлекеттерден меймандар келип турушат. Ташкент — достуктун жана тынчтыктын шаары. Гүлдөй бер, сулуу Ташкентим!

301-көнүгүү. Тыныш белгилерин тууралап коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Карынын сөзүн капка сал. 2. Биздин Фергана өрөөнүнүн кыздары ай. 3. Айдаркөлдүн жээги кандай кооз. 4. «Ак кеме» фильмин көрдүң беле.

52-§. СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сүйлөмдүн ээси

Эсиңерге туткула

Ээ сүйлөмдө ойдун негизин ээлеп турган сөз **ээ** деп аталат. Сүйлөм ичинде ким? эмне? кимиси? эмнеси? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Күн жылыды — Эмне жылыды?* **Атам** жайлоого кетти — Ким жайлоого кетти? Ээ түз сызык (—) менен белгиленет.

302-көнүгүү. Жазгыла. Ээни таап, астын сызгыла. Суроо бергиле.

1. Самара радиодон сүйлөдү. Анын уккулуктуу үнү бар. 2. Алыкул Ысык-Көлдү абдан жакшы көргөн. Анын көл жөнүндө ырлары көп. 3. Катуу шамал жүрдү.

303-көнүгүү. Өз алдыңарча 6 сүйлөм жазып келгиле. Андан ээни таап, астын сызгыла.

(Ким?) — машинаны айдады. (Эмне?) — аялдамага келип токтоду. (Ким?) ооруну дарылайт. (Ким?) — сахнада ойнойт. (Эмне?) — чыкты ааламга.

http://eduportal.uz

53-§. СҮЙЛӨМДҮН БАЯНДООЧУ

Эсиңерге туткула

Баяндооч ээнин кыймыл-аракетин жана заттын ал-абалын, эмнелигин, кимдигин, кандайлыгын баяндап көрсөтөт. Суроолору: Эмне кылды? Эмне кылат? Эмне кылып жатат? Кандай? Мисалы: *Өзбекстандын борбору — Ташкент. Жакшы эл камын ойлойт.* Баяндооч кош сызык (══) менен белгиленет.

304-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, ээ менен баяндоочторду ажыраткыла. Баяндоочтун кайсы сөз түркүмүнө таандык экендигин аныктагыла.

1. Мүнүшкөр — куш таптаган адам. 2. Саяпкер атты таптайт. 3. Жайында күн узун, түн кыска болот. 4. «Ак чөлмөк» — элдик оюн. 5. Алар быйыл жайлоодо болушту. 6. «Үчүнчү шар» — абдан кызыктуу китеп.

305-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдү катыштырып, 4 сүйлөм түзгүлө.

Китеп, ата-эне, Мекен, тынчтык.

306-көнүгүү. Жайкы каникулду кандай өткөрүү жөнүндө чакан текст түзгүлө.

http://eduportal.uz

54-§. СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ

Эсиңерге туткула

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирин жандап, аны аныктап, бышыктап турган сүйлөм мүчөлөрү **айкындооч** деп аталат. Айкындооч мүчөлөр:

1. Аныктооч (кандай? кайсы? кимдин? эмненин?

2. Толуктооч (кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимди? эмнени? эмнеден? ким менен? эмне менен?

3. Бышыктооч (кандай? качан? кантип? кайда? эмне үчүн?)

307-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Аларды сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдагыла.

Комуздун (эмненин?) күүсү угулду. Жамгыр шатырап (кантип?) жаады. Быйыл кар калың (кандай?) түштү. Жашыл (кандай?) тулаң шамалда (эмнеде?) туйлайт.

308-көнүгүү. Жазгыла. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча жогорудагыдай талдагыла.

Тулпар — аттын эң мыктысы. Ал арыштап да, таскактап да чуркайт. Ысык менен суукка, ачарчылыкка чыдамдуу келет.

http://eduportal.uz

309-көнүгүү. Сүрөт боюнча аңгеме түзгүлө. Андан айкындоооч мүчөлөрдү тапкыла.

55-§. ЖАЛАҢ СҮЙЛӨМ

Эсиңерге туткула

Жалаң сүйлөм баш мүчөлөрдөн гана (ээ менен баяндоочтон) түзүлөт.

Мисалы: *Жаз келди*. *Күн жылыды*. *Гүлзат ырдады*.

310-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү дептериңерге жазгыла. Эрежеге карап талдагыла.

Коңгуроо кагылды. Мугалим келди. Сабак башталды. Биз жаздык, окудук. Мен жооп бердим. Назира да жооп берди.

311-көнүгүү. Окугула. Сүйлөмдөрдү жалаң сүйлөмгө оозеки айландыргыла.

Мирлан 3-класста окуйт. Ал атасындай зээндүү. Анын инилери кичинекей. Мирлан Мээримгүлдү мектепке ээрчите кетет.

http://eduportal.uz

312-көнүгүү. Макалдарды окугула. Баш жана айкындоооч мүчөлөргө ажыраткыла.

1. Ат адамдын – канаты. 2. Аш адамдын – кубаты. 3. Байлык – бакыт эмес.

56-§. ЖАЙЫЛМА СҮЙЛӨМ

Эсиңерге туткула

Жайылма сүйлөм баш жана айкындоооч мүчөлөрдөн түзүлөт.

Мисалы: *Күч — акылга жардамчы*.

313-көнүгүү. Жазгыла. Баш жана айкындоооч мүчөлөргө ажыраткыла.

Күн батты. Аба салкын тарта баштады. Эмгек талаасына көз чаптырып көрөлүчү. Берекелүү күз өзүнүн ырыскысын элге берип жатканын көрөсүң.

314-көнүгүү. Сүрөт боюнча төрт сүйлөм түзгүлө. Алар жайылма сүйлөмдөр болсун.

§ 57. БАЙЛАНЫШТУУ КЕП САБАКТАРЫ

315-көнүгүү. Текст эмне жөнүндө экен. Өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Асыл апа чай ичип жатканда тасмалга алма жана апельсин койду. Элина түшүнгөн кишидей, көзүн чекчейтип башын ийкеди.

316-көнүгүү. Өз алдыңарча текст түзгүлө. Анын мазмунун сүйлөп бергиле.

http://eduportal.uz

МАЗМУНУ

Гүлдөй бер, эгемендүү Өзбекстан! 3

I ЧЕЙРЕК

1-§. Созулма үндүүлөрдүн жазылышы 9
2-§. Сөз ичинде катар келген үнсүздөр 10
3-§. Айтылышы жана жазылышы бирдей болбогон сөздөр 12
4-§. Сөздөрдүн муунга бөлүнүшү 17
5-§. Муундун түзүлүшү жана түрлөрү 19
6-§. Сөздөрдү ташымалдоо жана анын эрежелери 21
7-§. Сөз мүчөлөрү жана алардын түрлөрү 23
8-§. Уңгулаш сөздөр 27
9-§. Уңгулаш сын атоочтор 29
10-§. Уңгулаш сан атоочтор 31
11-§. Уңгулаш этиштер 33
12-§. Сөз түркүмдөрү. Зат атооч 34
13-§. Жандуу заттардын атын билдирген зат атоочтор 37
14-§. Жансыз заттардын атын билдирген сөздөр 39
15-§. Энчилүү зат атоочтор 41
16-§. Заттардын жалпы жана жеке аттары 43

II ЧЕЙРЕК

17-§. Зат атоочтордун жөндөлүшү 45
18-§. Атооч жөндөмөсү 47
19-§. Илик жөндөмөсү 49
20-§. Барыш жөндөмөсү 52
21-§. Табыш жөндөмөсү 54
22-§. Жатыш жөндөмөсү 55
23-§. Чыгыш жөндөмөсү 58
24-§. Сын атооч 64
25-§. Заттын өңү-түсүн билдирген сын атоочтор 65
26-§. Заттын формасын, көлөмүн, даамын билдирген сын атоочтор 67
27-§. Сын атоочтордун кептеги мааниси 69

http://eduportal.uz

28-§. Сын атоочтун даражалары жөнүндө түшүнүк 72
29-§. Сын атоочтордун жазылышы 75

III ЧЕЙРЕК

30. Сан атооч сөз түркүмү жөнүндө түшүнүк 83
31. Эсептик сан атоочтор 85
32. Иреттик сан атоочтор 89
33. Сан жана зат атоочтордон түзүлгөн сөз айкаштары 93
34-§. Сан атоочтордун өз алдынча жөндөлбөстүгү 97
35-§. Ат атооч сөз түркүмү жөнүндө түшүнүк 99
36-§. Ат атоочтун жекелик түрү 100
37-§. Ат атоочтун көптүк түрү 103
38-§. Ат атоочтун жөндөлүш өзгөчөлүктөрү 104
39-§. Этиш сөз түркүмү 108
40-§. Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн кептеги мааниси 110

IV ЧЕЙРЕК

41-§. Этиштин чактары жөнүндө түшүнүк 114
42-§. Этиштин келер чагы 119
43-§. Этиштин өткөн чагы 121
44-§. Этиш сөздөрүнүн жекелик жана көптүк болушу 123
45-§. Этиштин буйрук түрү 125
46-§. Сөз айкаштары 127
47-§. Сүйлөм 129
48-§. Сүйлөмдүн түрлөрү 130
49-§. Суроолуу сүйлөм 132
50-§. Буйрук сүйлөм 134
51-§. Илептүү сүйлөм 135
52-§. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жөнүндө түшүнүк 137
53-§. Сүйлөмдүн баяндоочу 138
54-§. Сүйлөмдүн айкындоочу мүчөлөрү 139
55-§. Жалаң сүйлөм 140
56-§. Жайылма сүйлөм 141
57-§. Байланыштуу кеп сабактары 141

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты жана фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралуу пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген,жыртылган,негизги бөлүктөн ажыралган же таптакыр жок канааттандырарлыксыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, сызып,боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирип болбойт жараксыз.

http://eduportal.uz